

ԷՖ. ՋՐԱԼՃՅԱՆ

Հայրենի
ՍԵՎԱԿ

ՊՈԼԻԳՐԱՑ ԳԼԽ. ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ N: 1 ՏՊԱՐԱՆ

(Երևան, Ալավերդյան փող. N: 65)

Գրքի մեջ թերութիւն հայտնաբերելու դեպ-
քում խնդրվում է գիրք այս թերթիկի հետ
միասին վերադարձնել տպարանին, փոխա-
րենք ստանալ նորք:

Dr. Wm. S. P. P. P.

ԷԴ. ՋՐԲԱՇՅԱՆ

Հայրենիք

Ս Ե Վ Ա Կ

Սրտն իմ գործունի լինի
Հասնունքս անկասկած

“ՄԻՏԸ” ՀՐԱՏԱՐԱԿ ՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ • 1965

ДЖРБАШЯН
ЭДУАРД МКРТЫЧЕВИЧ
РУБЕН СЕВАК
(Краткий очерк творчества)
(На армянском языке)
Издательство „Митк“
Ереван –1965

1

Ռուբեն Սևակը մեկն էր արևմտահայ բանաստեղծների այն սերնդից, որի գրական արշալույսը շլացնելու աստիճան վառ էր, շքեղ ու խոստումնալից, իսկ վերջալույսը՝ անգթորեն կանխահաս, դաժան ու կսկծալի։ Մեր դարի սկզբին էր, երբ գրականության մեջ մուտք գործեց բանաստեղծների այդ սերունդը։ Նախ Միամանթոն՝ հայրենիքի տառապանքից ու կարոտից վիրավոր ձայնով, երևակայությունը ցնցող հախուռն, ուրվային պատկերներով, օրհներգող և անիծող մարգարեբանաստեղծի վսեմ կերպարանքով։ Մի քանի տարի անց երևան եկան նոր անուններ։ Միսաք Մեծարենցն իսկույն գրավեց ընթերցողին բանաստեղծական խոսքի նրբության ու գեղեցկության շողշողուն փայլատակումներով, բնության և մարդու մասին քնարական խոհերի զարմանալի խորությամբ։ Դանիել Վարուժանը հրապարակ իջա՛վ կրքոտ ու հզոր ձայնով, անցյալն ու ներկան քննախուզող խորաթափանց բանաստեղծական հայացքով, ողբերգական և հերոսական կերպարներ

րով: Ռուբեն Սևակն իր հետ բերեց ազգային և համամարդկային կյանքի ամենասուր խնդիրների համարձակ հարցադրումներ, սիրո և բնության մերթ մեղմ, մերթ առնական երգեր: Կային նրանց հետ միաժամանակ կամ ավելի վաղ հանդես եկած և ուրիշ բանաստեղծներ, որոնց թվում այնպիսի տաղանդավոր անուններ, ինչպես Վահան Թեքեյանը, Ռուբեն Որբերյանը, Սիպիլը: Բայց սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ 1905—1915 թթ. արևմտահայ պոեզիայի զարգացումն առավել ուժգնությամբ ու փայլով արժանացավեց առաջին շորս բանաստեղծների երկերում: Եվ դա չնայած այն դժբախտ հանգամանքին, որ նրանք բոլորն էլ չհասցրին լրիվ դրսևորել իրենց տաղանդը: Առաջինը դաժան հիվանդությամբ կյանքից հեռացավ Մեծարենցը՝ դեռ հազիվ պատանի հասակում, «դեռ չողջունած երազներու ջինջ ատուն»: Մի քանի տարի անց իրենց հարազատ ժողովրդի և գրչակից ընկերների ողբերգական ճակատագիրը բաժանեցին Սիամանթոն, Վարուժանը, Սևակը, դառնալով մարդկության պատմության ամենավայրագ, հրեշավոր եղեռնագործություններից մեկի զոհը: Այսպես, արյունոտ վերջակետով փակվեց հայ գրականության, հատկապես պոեզիայի պատմության ամենափայլուն էջերից մեկը:

Դարասկզբի արևմտահայ բանաստեղծության այդ վառ համաստեղության մեջ Ռուբեն Սևակը

Թերևս ամենից քիչ գնահատված և ուսումնասիրված դեմքն է: Նրա գրական ժառանգությունը, որը բավական հարուստ է ու բազմազան, մինչև այժմ լրիվ չի հավաքվել: Կենդանության ժամանակ Սևակը հրատարակել է ընդամենը մեկ ժողովածու՝ «Կարմիր գիրքը»¹: Արտասահմանում ետմահու լույս տեսած ժողովածուները² և 1955 թ. Հայաստանում հրատարակված «Երկեր»³ գիրքը (որը համեմատաբար ամենից լրիվն է) հեռու են լիակատար լինելուց: Նրանցից դուրս են մնացել ժամանակին մամուլում տպագրված բազմաթիվ բանաստեղծություններ, պատմվածքներ, նամակներ: Մինչև այժմ անտիպ են մնում Սևակի մի քանի տասնյակ ավարտուն և թերամշակ բանաստեղծություններ, որոնց մի մասը պահվում է Հայաստանի Գրականության և արվեստի թանգարանում,

¹ Ռ. Սևակ. Կարմիր գիրքը, Կ. Պոլիս, 1910, 71 էջ:

² Տոֆթ. Ռուբեն Զիլինկիրյան (Ռ. Սևակ). Բժիշկին գիրքին փրցված էջեր, Սելանիկ, 1925, 125 էջ:

Ռուբեն Սևակ (տոֆթ. Ռ. Զիլինկիրյան). Բժիշկին գիրքին փրցված էջեր, Երուսաղեմ, 1943, 191 էջ:

Ռուբեն Սևակ (Ռ. Զիլինկիրյան). Բժիշկին գիրքին փրցված էջեր և քերթվածներ, Փարիզ, 1946, 239 էջ:

Ռուբեն Սևակ. Քերթվածների հավաքածո, Երուսաղեմ, 1945 (այս գիրքը մեր ձեռքի տակ չի եղել.—էդ. Զ.):

³ Ռուբեն Սևակ. Երկեր, Հայպետհրատ, 1955: Տեքստի պատրաստումը և ծանոթագրությունները Ե. Պետրոսյանի: Մեջբերումները կատարում ենք այս հրատարակությունից: Սևակի այլ ժողովածուներից, պարբերական մամուլից և արխիվից կատարվող մեջբերումները կնշվեն տողատակում:

իսկ մյուսներն, ըստ երևույթին, գտնվում են արտասահմանում:

Ռուբեն Սևակի ժառանգությունն ըստ արժանվույն գնահատելու գործին, թերևս, խանգարել է նաև համեմատությունների այն եղանակը, որ երբեմն կիրառվել է նրա մասին խոսելիս, հատկապես սիյուռքահայ մամուլում լույս տեսած հոդվածների մեջ: Սևակը հաճախ է համեմատվել իր սերնդի մյուս բանաստեղծների հետ և նշվել է, օրինակ, որ նրա գործերը շունեն Մեծարենցի բանաստեղծությունների նրբութունը, Սիամանթոյի երկերի թափը կամ Վարուժանի կերտած պատկերների վիթխարի ուժը: Չենք ասի, թե այս բնորոշումներն առհասարակ սխալ են, սակայն ճիշտ չէր լինի գրողին գնահատել ըստ այն բանի, թե ինչ շունի նա մյուսների համեմատությամբ: Կավ է ասված. բանաստեղծները հետաքրքիր են ոչ թե նրանով, ինչով նրանք նմանվում են իրար, այլ նրանով, ինչով տարբերվում են իրարից: Իսկ Ռուբեն Սևակի, իբրև ճշմարիտ բանաստեղծի, ժառանգության մեջ շատ կողմեր կան, որոնք նրա ինքնատիպ տաղանդի արտահայտությունն են և որոշակի գրական-պատմական ու գեղագիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Ռուբեն Սևակի կարճատև կյանքը մի ազնիվ նվիրաբերում էր հարազատ ժողովրդին և հայրենի գրականությանը: Պոեզիան նրա համար օդի պես անհրաժեշտ մի բան էր՝ ոգեշունչ աշխարհ-

տանքի, տքնության, լուսավոր տրտմության ու
երջանկության աղբյուր: 1908 թ. գրած մի նամա-
կում նա հեռավոր Շվեյցարիայից հաղորդում էր.

«Ինձ համար գրելը երգել է. բոլոր մխիթարու-
թյունս սա երկաթի փոքրիկ գրիչիս մեջ է. ու մե-
նավոր ապաստանիս մեջ՝ ձմռան գիշերներ՝ ինձ-
մե երջանիկ մարդ չէ կարելի երևակայել՝ ոտանա-
վորի մը ավարտումեն վերջ»¹:

Վաղ ընկավ «երկաթի փոքրիկ գրիչը» բանաս-
տեղծի ձեռքից, անկատար մնացին շատ գեղեցիկ
ծրագրեր ու նպատակներ: Բայց այն թանկագին
էջերը, որ թողել է Ռուբեն Սևակը, շարունակում
են հուզել և այսօր՝ բանաստեղծի նահատակու-
թյունից կես դար հետո:

¹ Գրականության և արվեստի թանգարան (հետագայում՝
ԳԱԹ), Ռուբեն Սևակի ֆոնդ:

Մարմարի ծովի եվրոսպական ափին, Կոստանդնուպոլսին մոտ գտնվող մի հայկական գյուղում (Սիլիվրի) 1885 թ. փետրվարի 15 (27)-ին ծնվեց ապագա բանաստեղծ Ռուբեն Զիլինկիրյանը: Նրա հայրը՝ Հովհաննես աղան, որը նախ երկաթագործ էր, իսկ հետո զբաղվում էր երկաթեղենի առևտրով, համեմատաբար բարեկեցիկ վիճակ ուներ և պայմաններ ստեղծեց որդու կրթության համար: Ռուբենը նախ հաճախում է հայրենի գյուղի Ասքանաղյան վարժարանը և ապա Պարտիզակի գիշերօթիկ դպրոցը: Նրա վրա ուժեղ տրպավորություն է թողնում մեծ քաղաքի այդ ծովափնյա արվարձանների գեղեցիկ ու փարթամ բնությունը, որը մի փոքր անց պետք է արտացոլվեր նրա քնարական բանաստեղծություններում: 1901—1905 թթ. նա սովորում է Պոլսի հայկական լավագույն դպրոցներից մեկում, որի ուսուցչապետն էր հայտնի գրագետ և մանկավարժ Ռեթեոս Պերպերյանը: Հենց այդ տարիներին էլ պատանու մեջ արթնանում են գրական հակումները,

նա գրում է իր առաջին բանաստեղծությունները: Դրանցից մեկը՝ «Բաժանման խոսքեր» վերնագրով, Ռուբենին ընթերցում է դպրոցի ավարտական հանդեսին: Բանաստեղծությունը, որը նվիրված էր հարազատ դպրոցից և ուսուցիչներից հեռացող պատանու մտորումներին ու հույզերին, «ընդհանուր գնահատման արժանացավ» և «իբրեւ երախայրիքը ապագա խոստացող երիտասարդի մը» տպագրվեց «Մասիսի» 1905 թ. համարներից մեկում:

Հրաժեշտ, հրաժեշտ... հրաժեշտ հարկիս հավիտյան...

Սիրո ջերմ բույն՝ ուր մենք թռչնիկ երգեցիկ՝

Մեր մայր թռչեն անիք ջամբերն գիտության...¹:

Սակայն Սևակի գրական համբավն սկսեց տարածվել երկու-երեք տարի անց, երբ նա արդեն գտնվում էր Պոլսից շատ հեռու:

Դպրոցն ավարտելուց անմիջապես հետո, 1905 թ. նա իր ուսուցչի՝ Ռ. Պերպերյանի խորհրդով և աջակցությամբ մեկնում է Շվեյցարիայի Լոզան քաղաքը՝ բժշկություն ուսանելու: Լոզանի համալսարանում Ռուբենը մի քանի տարի նվիրվում է ընտրած մասնագիտությանը, ամբողջ ժամանակն անցկացնելով պարապմունքների և աշխատանքի մեջ: Բարեկամներին գրած նամակներից մեկում (1908 թ. հունիսի 22-ին) նա այսպես

¹ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1905, № 24, էջ 379:

է բնութագրում իր զբաղմունքները. «Առավոտն մինչև իրիկուն գրքերու, դեղերու և հիվանդներու մեջ կանցնի կյանքս... Գրելով չի բացատրվիր,— շարունակում է բանաստեղծը,— աշխատութենե, տքնութենե, խենթութենե, զվարթութենե, մտմըտուքե շինված այն տարօրինակ խառնուրդը, որ ուսանողի կյանք կը կոչվի»¹:

Բարեբախտաբար, ուսանողի և ապա բժշկի լարված զբաղմունքները Սևակին չկտրեցին գրական աշխատանքից: Լոզանում անցկացրած տարիները (1905—1914) եղան միաժամանակ գրական բեղմնավոր գործունեության տարիներ. նա զարմանալիորեն զուգակցում է բժշկական գործնական աշխատանքն ու բանաստեղծական անկեղծ ներշնչումները: Լոզանից Սևակն ակտիվորեն աշխատակցում է արևմտահայ բազմաթիվ պարբերականների («Մասիս», «Արևելյան մամուլ», «Լույս», «Ամենուն տարեցույցը», «Ազդակ», «Ազատամարտ», «Շանթ», «Հայ գրականություն» և այլն), իսկ 1908 թ. ամառը, սահմանադրության հռչակումից անմիջապես հետո արձակուրդով ժամանելով Պոլիս, նա մի կարճ ժամանակ վարում է «Սուրհանդակ» թերթի խմբագրությունը: Լոզանում նա գործուն մասնակցություն է ունեցել հայ ուսանողների միությունը:

Ռ. Սևակի, իբրև մարդու և բանաստեղծի, բնո-

¹ ԳԱԹ, Ռ. Սևակի ֆոնդ:

րոշ գծերից են եղել աշխատասիրությունը, նպատակի միասնությունը, պայքարի կամքը: Այն խորհուրդները, որ նա տալիս է իր մի ընկերոջը հեռվից գրած նամակում (1906 թ. ապրիլի 21-ին), անպայման արտահայտում են հենց իր՝ Ռ. Սևակի բնավորությունն ու ըմբռնումները կյանքի մասին. «Որոշե՛, պայքարե՛, կամքո՛վ և հավատքո՛վ հառաջ մղե՛ նպատակդ, ու հաջողությունը պիտի հասնի քեզի... Կամք ու պայքար. ասոնք են հաջողության ծնողքները»¹:

1911 թ. ավարտելով բժշկական դասընթացը, Սևակը շարունակում է ապրել Լոզանում, աշխատելով տեղի հիվանդանոցում իբրև բժիշկ, խորանալով ընտրած մասնագիտության մեջ: Այդ տարիների նրա անձնական կյանքի մասին ժամանակակիցներից մեկը հիշում է. «1910—1911 թվականներին էր, որ Ռուբենը, սիրահարվելով մի գերմանացի օրիորդի՝ ամուսնացավ և ընտանեկան ջերմ օջախ կազմեց: Սևակն արտաքինով գեղեցիկ ու հետաքրքրական երիտասարդ էր. միջահասակ, սև մազերով ու սև հոնքերով, թուխ դեմքով և գրավիչ աչքերով, որոնք իսկույն ուշադրություն էին գրավում: Շուտով երկու զավակների հայր եղավ, մի տղա և մի աղջիկ: Գերմանուհի կինը շատ էր սիրում Սևակին և սկսել էր ամուսնուց հայերենի դասեր ատնել: Ես հաճախ էի այցելում նրանց և

¹ ԳԱԹ, Ռ. Սևակի ֆոնդ:

ղարմանում էի, թե ինչպե՞ս այդ օտարուհին հետաքրքրվում էր հայկական մշակույթով»¹։

Դատելով պահպանված նամակներից ու ժամանակակիցների հուշերից, Սևակը մի քանի անգամ դուրս է եկել Շվեյցարիայից, այցելել հարեվան երկրները, եղել է Վենետիկում և Միջերկրականի ափերին։

Երկարատև ծանոթությունը եվրոպական իրականության հետ նրան հնարավորություն տվեց ավելի խոր ճանաչելու ժամանակակից հասարակության դեմքը, սոցիալական բևեռների հակադրությունն ու պայքարը։ Նա շլլացավ օտար հորիզոնների խաբուսիկ փայլով, հստակորեն տեսաւ «քաղաքակրթության» շղարշի տակ թաքնված կեղծիքն ու անարդարությունները։ Նրա հոգին մի բուռն մղումով ձգտում էր դեպի ժողովրդական կյանքի պարզ ձևերը, դեպի գյուղական ազնիվ աշխատանքի ու հույզերի աշխարհը։ Այդ ժամանակվա նրա տրամադրություններն մասին վառ պատկերացում է տալիս իոզանից 1912 թ. ապրիլի 29-ին բանաստեղծ Հրանտ Նազարյանին գրած նամակը, ուր նա, ի միջի այլոց, ասում է.

«Եթե բժիշկ եղած չըլլայի, ամենամեծ փափագըս էր երկրագործ ըլլալ. ու նույնիսկ դեռ հիմա ամենավերջին փափագս է օր մը կարենալ գյուղ քաշվիլ ու կյանքիս վերջին տարիները դաշտերուս

¹ Գ. Ամատյան. Հուշեր նահատակների մասին, «Սովետական գրականություն», 1965, № 4, էջ 81։

ու հողերուս վրա անցընել լռության ու բնությա՞մեջ: Եկուր տե՛ս որ երիտասարդները շեն հասկընար այս բաները. Եվրոպա նետվիլ կ'ուզեն իսկույն, մինչդեռ հոն 7 տարի ապրող մը միայն կրնա գիտնալ թե ի՞նչ է քաղաքակրթությունը. «զարգացած կյանքը». ամեն բան սուտ ու կեղծիք. շպար ու ամոթ: Ասիկա իմ համոզումս է»¹:

Բանաստեղծին ոչ մի ուրախալի բան չէր խոստանում նաև Պոլսի կյանքը, ուր վաղ թե ուշ պիտի վերադառնար նա: Սևակը լավ գիտեր թուրքական բռնապետության վարհուրելի բարքերը և մի մարգարեական կանխազգացմամբ նույն նամակում գրում էր.

«...Ու այս բոլորին վրա ավելցո՛ւր նաև Պոլսի մղձավանջը. այն հորիզոնը որ քանի մը տարիեն իմի՛նս պիտի ըլլա, և ուր հեռվեն կը տեսնեմ արդեն Սողոմի մուխն ու Գոմորի մեղքին բոցը»²:

Բայց ինչ էլ լիներ, Սևակը վերադառնալու էր հայրենիք, որովհետև հարազատ ժողովրդի ճակատագրով տրոփող նրա սիրտը չէր կարող հանգիստ լինել հեռավոր, թեկուզ և խաղաղավետ ափերում: Եվ ահա 1914 թ., առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումից քիչ առաջ³, Սևա-

1 Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, 1928, էջ 368:

2 Նույն տեղում, էջ 369:

3 1914 թ. մարտին, դատելով Սիամանթոյին Սևակի գրած մի նամակից, նրանք երկուսն էլ դեռ գտնվում էին Լոզանում (տե՛ս ԳԱԹ, Ռ. Սևակի Ֆոնդ):

կը, շնայած սուպագայի ոչ-բարի սպասումներին, շնայած կնոջ հորդորներին, վերադառնում է Թուրքիայի մայրաքաղաք, ուր իշխանության գլուխ անցած «երիտասարդ թուրքերն» արդեն որոճում էին հայ ժողովրդի լրիվ բնաջնջման հրեշավոր ծրագրերը: Բանաստեղծը կարծեք ակամայից ընդառաջ էր գալիս մահվան...

3

Թեոդիկի 1911 թ. «Ամենուն տարեցույցի» մեջ զետեղված է Ռուբեն Սևակի կենսագրությունը, որն անկասկած գրված է բանաստեղծի հաղորդած տվյալների հիման վրա: Այդ կենսագրության մեջ, ի դեպ, ասված է, որ բացի 1910 թ. սեպտեմբերին լույս ընծայված «Կարմիր գիրքը» խորագրով բանաստեղծական ժողովածուից, Սևակը պատրաստում է հրատարակելու ևս երեք ժողովածու՝ «Քառուսը», «Սիրո գիրքը» և «Վերջին հայերը»¹:

Այս վերնագրերի վրա գրականագիտության մեջ ուշադրություն չեն դարձրել, այնինչ դրանք կարեւոր են Սևակի ստեղծագործական հետաքրքրությունները հասկանալու համար: Թեև 1911 թ. հետո բանաստեղծը դեռ մի քանի տարի ապրեց, բայց ծրագրված ժողովածուներից ոչ մեկը լույս չտեսավ. «Կարմիր գիրքը» մնաց կենդանության ժամանակ Սևակի հրատարակած միակ բանաստեղծական հավաքածուն: Սակայն պետք է կար-

¹ Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, 1911, էջ 284:

ծել, որ նշված երեք գրքերը հիմնականում գրված են եղել¹։ Բերված վերնագրերն արտահայտում են Սևակի պոեզիայի երեք առավել բնորոշ ուղղությունները։ «Սիրո գիրքը» պետք է պարունակեր սիրային և առհասարակ «անձնական» թեմաներով գրված բազմաթիվ տպագիր ու անտիպ բանաստեղծությունները։ «Վերջին հայերը» վերնագրի տակ, ամենայն հավանականությամբ, պետք է ամփոփվեին Սևակի հայրենասիրական մեծ ու փոքր բանաստեղծական գործերը, հարազատ ժողովրդի ներկայի և ապագայի մասին արվեստագետի մտորումները։ Ինչ վերաբերում է «Քառուր» վերտառությանը, ապա, մեր կարծիքով, այդ ընդհանուր վերնագրով պետք է ներկայացվեին ժամանակակից մարդկության ճակատագրի, սոցիալական պայքարի թեմաներով գրված բանաստեղծություններն ու պոեմները։ Շիրվանղաղեական վերնագիրը, հավանաբար, Սևակի մոտ և՛ արտահայտում էր ժամանակակից բուրժուական հասարակության, իբրև բոլոր սրբազան մարդկային կապերն ու բարձր ըմբռնումները խորտակող մի քառասյին իրականության, հիմնական գնա-

¹ Ժամանակակիցներից Մերուժան Պարսամյանը իր հուշերում նույնիսկ գրում է, որ այդ գրքերը կազմված-պատրաստ են եղել. «Ինչ գուրգուրանքով ցույց կուտար իր անտիպ երկերը. Քառուր, Սիրո գիրքը, Վերջին հայերը, Բժիշկին գիրքեն փրցված էջերը» («Շանթ», Կ. Պոլիս, 1918, 23 նոյեմբերի, № 2, էջ 18)։

հատականը: Այսպես, մենք ըստ էության գործունենք մի յուրօրինակ բանաստեղծական «եռերգության» հետ, որի մասերն արտահայտում էին պոետի գեղարվեստական հետաքրքրությունների երեք հիմնական ուղղությունները («Ամենուն տարեցույցի» մեջ տպագրված նույն կենսագրական խոսքերով ասած՝ Մարդկությունը, Հայրենիքն ու Սերը), դիտված նրանց ներքին միասնության մեջ: Բանաստեղծն անձնականից գնում էր դեպի ազգայինը, իսկ սրանից էլ՝ դեպի համամարդկային հարցերի արժարժում: Ինքնին այս ծրագիրը խոսում է Սևակի բանաստեղծական մտահորիզոնի լայնության մասին:

Սկսենք «Սիրո գրքից»: Այս ընդհանուր վերնագրի տակ Ռ. Սևակը մամուլում հրապարակում էր բանաստեղծություններ, որոնք ոչ միայն ուղղակիորեն նվիրված էին սիրո զգացման տարբեր արտահայտություններին, այլև բնության տեսարաններին, նրանցով հիացող մարդու հույզերին, կյանքի ու մահվան, մարդու և բնության փոխհարաբերության հարցերին: Սերը, շատ ուրիշ բանաստեղծների նման, Սևակն էլ հասկանում է լայն, որպես սեր դեպի մարդն ու կյանքը առհասարակ: Բանաստեղծն անհուն խանդաղատանքով է լցված դեպի կյանքի ու գոյության խորհուրդը: Այդ մասին խոսվում է Սևակի շատ բանաստեղծություններում, բայց թերևս ամենից ազդեցիկ ու պատկերավոր կերպով՝ «Գիշերն իջավ» երգում

(1914), որը նրա վերջին գործերից մեկը եղավ: Բացառիկ միասնական է այս բանաստեղծութիւնը, նրա մեջ միաձուլվում են բնանկարը, զգացմունքն ու երազանքը. այն թվում է մարդկային մեկ շնչի, կյանքով և բնությամբ զմայլված հոգու մեկ պահի արտահայտութիւն: Ահա այդ բանաստեղծութիւնն ամբողջութեամբ.

Գիշերն իջավ անամպ, անհուն,
Բյուր բյուրեղե ի՛նչ նուրբ անուն
Տալ անուրջի այս սուրբ պահուն.
— Ա՛խ, ապրելո՛ւ երջանկութիւն...

Կանէանա նավն հեռակա,
Լիճն երազ մ' է, կա ու շրկա.
Ջուրի շշունջն է լոկ վրկա.
— Շշնջելո՛ւ երջանկութիւն...

Վերն հազար աստղ, վարն հազար լույս,
Կիսաստվերին մեջ հոգեհույզ
Կը խոսակցին քար, վըտակ, բույս.
— Ա՛խ, իրերո՛ւ երջանկութիւն...

Ու կը ձայնե մատուռն հստակ.
— Սա ծերունի ծառերուն տակ,
Այս քաղցրութեան մեջ բովանդակ
Քարանալո՛ւ երջանկութիւն...

Արտաքուստ զուսպ, բայց ներքնապես շատ հարուստ զգացմունքային բովանդակութիւն ունի այս երգը, այն լեցուն է ապրելու, շնչելու, նույնիսկ մեկ հատիկ բառ շշնջալու անպատմելի երջանկութեամբ: Այդ ամենը պոետին անսպառ զմայլանք է պատճառում, որովհետև նա արտա-

կարգ նրբությամբ և խորությամբ է ընկալում բնության ամեն մի գեղեցկություն, ամեն մի ձայն ու շարժում: Նա մի ներքին անբացատրելի զգացողությամբ հասկանում է բնության ամենասովորական իրերի, նույնիսկ անխոս քարի, փոքրիկ ծաղկի կամ ջրի մեղմ ծփանքի ներքին իմաստը, նրանց կապը գոյության անհուն խորհրդի հետ: Այդ պատճառով նա նույնիսկ բնության մեջ քարանալը երջանկություն է համարում. չէ՞ որ այդ ճանապարհով կարելի է ձուլվել բնության «բովանդակ քաղցրությանը»:

Ռուբեն Սևակն ունի նաև բնության մասին պատմող շատ ուրիշ բանաստեղծություններ: Ահա, օրինակ, «Լեմանը», «Կարապները»՝ ներշնչված շվեյցարական տեսարաններով: Բնության խաղաղ, լուին ու ներդաշնակ պահերն են գրավում այստեղ բանաստեղծի ուշադրությունը. կապուտակ լճեր, որոնք ալիքվում են մեղմ զեփյուռի հպումից, գիշերվա մեջ խորհրդավոր ստվերներ և ջրերի վրա անաղմուկ լողացող ճերմակ, երազային կարապներ...

Բնության տեսարանը մարդկային որևէ հոգեվիճակի հետ առնչելու ձգտումը Սևակի բանաստեղծություններում հաճախ կարելի է նկատել: Գարնանային բնության երփներանգ ծաղիկների մեջ հանդիպած հիվանդ տերևը բանաստեղծի համար մի պատկեր-խորհրդանիշ է, որը հիշեցնում է սեփական հոգու անժամանակ մարած լույսերը

(«Հոգիս»)¹, իսկ հավերժ կյանքով խոխոջող վտակըն ստիպում է ցավով հակադրելու բնության անմահությունն ու մարդու վաղանցիկ կյանքը («Երնե՛կ, ջո՛ւր»):

Սևակի բանաստեղծություններում էլ յուրովի արտահայտվել է բնության գեղեցկության եղծման ու կործանման ողբերգական միտքը, որին տարբեր երանգներով ու պատկերներով նա վերադառնում է մի քանի անգամ: Ահա «էտըլվեյս» բանաստեղծության մեջ հանդես եկող պատկերը, սարերից բերված մի ծաղկեփունջ՝ արդեն դժգունած, ամուր կապանքով ոլորված ու գամված պատին: Եվ ո՞վ գիտե, — խորհում է բանաստեղծը, — գուցե այդ ծաղիկը թառամել ու հյուծվել է, որովհետև նրան «անհա՛ս, հպարտ բարձունքներուն հիվանդ կարոտն է որ կայրի», և այժմ էլ նա երագում է ուրիշ հորիզոններ, ուրիշ մի աշխարհ: Այսպես, բնության մի մասնիկի պատկերը ոչ միայն խորապես իմաստավորվում է, այլև ըստ էության դառնում մարդկային մղումների, գեղեցիկի՝ և բարձրի տենչանքի խորհրդանիշ: Սևակից առաջ էլ ծառի կամ ծաղկի այդպիսի իմաստավորման շատ փորձեր են արվել (հիշենք միայն Հայնեի

¹ Այդ բանաստեղծության առթիվ Սիամանթոն գրում էր Սևակին. «Հրաշալի տրամություն մը նստած էր այնտեղ, մերկ և մարմարյա, Եթե հանգավոր բանաստեղծ մը ըլլայի, հպարտութեամբ կստորագրեի այդ փոքրիկ կտորը» («Հայրենիքի ձայն», 1965, № 7):

«Եղևնին», Պուշկինի «Մաղիկը», Լերմոնտովի «Պաղեստինի ոստը»): Բայց հայ բանաստեղծը կարողացել է խոսել պատկերի և հույզի ինքնատիպ լեզվով:

Բնական գեղեցկության աղճատման միտքը տիրապետող է նաև «Կարապի երգը» բանաստեղծության մեջ: Ազատ ջրերից բռնի խլված, քաղաքի վանդակապատ մի լճակ նետված և նորից «մեծ լիճերու անսահման կապույտը» տենչացող ծեր կարապի պատկերը նույն հուզական ու գաղափարական իմաստն ունի, ինչ և պատին գամված էտրլվեյսի ծաղկեփնջինը: «Սրինգ» բանաստեղծության մեջ էլ Սևակը գտել է պոետական տրամադրությանն ու ներշնչանքին համապատասխանող մի պատկեր: Այս շորացած փայտի կտորը չէ՞ որ մի ժամանակ փթթող ծառի ճյուղ է եղել՝ լեցուն նեկտարով ու ցողով,— խորհում է բանաստեղծը և մի անհուն հարազատություն է զգում այդ «տարաբախտ ոստի» հանդեպ: Եվ նա ուզում է իր երգով նորից շունչ, կենդանություն հաղորդել սրինգի շորացած իրանին, պատմել նրան իր սրտի ամենանվիրական իղձերը.

Ո՛վ իմ սրբի՞նգ, ո՛ստ երկնատուր,
Չորցած կուրծքիդ ես տամ հոգիս.
Ու դուն ե՛րգ տուր, դո՞մն վերե՛լք տուր,
Երկինքներ տուր հիվանդ շունչիս...

Նշված գործերում, ինչպես և այլ բանաստեղծություններում, Ռ. Սևակը կարողանում է, այս-

պես ասած, առարկայացնել մարդկային տրամադրութիւնը, զուգակցել կոնկրետ իրավիճակի, բընութեան տեսարանի կամ երևույթի հետ, որի շնորհիւ էլ այն դառնում է շատ ավելի ազդեցիկ ու հիշվող: Զգացմունքը դառնում է պատկեր, կազմելով քնարական բանաստեղծութեան ամուր հիմքը: Այս առումով տպավորիչ է նաև «Հին եղանակ» բանաստեղծութիւնը: Մի շատ սովորական բանի մասին է պատմում բանաստեղծութիւնը, այն մասին, թե ինչպես հանկարծ շգիտես որտեղից մեր գիտակցութեան մեջ է մտնում մի հին, ծանոթ եղանակ, կենդանացնում կարոտ ու թանկագին հուշեր, ապրեցնում մի անբացատրելի քաղցր տրամադրութեամբ: Գուցե լեռներէ հովը բերեց այդ եղանակը, արթնացնելով հեռավոր ճամփաների հիշողութիւնն և անրջանք: Երկա՛ր-երկա՛ր է ապրում այդ հին եղանակը ձեր էութեան մեջ.

Երգը մեռա՛վ հեռուն անհետ.
Բայց ա՛յդ շափով, ա՛յդ հանկերգով,
Պատուհանիս գիշերին քով,
Հոգիս կուլա՛ դեռ երգին հետ...

Կարդալով բանաստեղծութիւնը, մենք էլ մի պահ ներշնչվում ենք մի յուրօրինակ «երաժշտական տրամադրութեամբ», ապրում բանաստեղծին ոգևորած անորոշ, բայց հաճելի տպավորութիւնը:

Ռ. Սևակը կերտել է և մի շարք բնականարներ, որոնք արտաքուստ «չեզոք» են, չեն համադրվում

մարդկային որևէ տրամադրության հետ, բայց ըստ էության ամբողջովին ներծծված են հույզով ու վերաբերմունքով: Դրա լավագույն օրինակներից է «Վերջալույս» բանաստեղծությունը, ուր, հիրավի, խոսքը գեղանկարչական հատկությունն է ստանում, գծագրելով շատ տեսանելի, իրական մի բնանկար: Աշնանային վերջալույսի քամուց «խռովեր է լճակին կապուտակ սիրտը աղվոր»: Հովը տանում է զանգակատան երգը հեռու-հեռուներ, սարերին պատմելով մի սգավոր պատմություն: Իսկ այնտեղ՝

Հեռուն ծառեր կան տեղ-տեղ՝ ափունքն ի վար լճակին.
Տերևաթափ, հողմակոծ, անոնք կանգներ են հըլու,
Ու ճյուղերնին դեպի ջուր դողդողալով կը հակին,
Կարծես հազար գաղտնիքներ ունին լիճին պատմելու:

Բանաստեղծության հաջորդ տներում խոսքով վրձինված բնության համայնապատկերը լրացվում է նոր ու նույնքան տպավորիչ նրբագծերով. ահա հովից քշվող ամպի ծվենները, որոնք «կանցնին հալածող անուրջներու պես տրտում», դողդողալով հալող ու մարող արեգակի գունդը, որն այժմ միայն սառնություն է սփռում շորս բոլոր, և վերջապես՝ «սառած ծովու մը նման» փռված կապարյա անհուն հորիզոնը: «Վերջալույսը» բնության նրբությունները տեսնելու և նկատելու ունակությամբ մեծարենցյան ուժի հասնող բանաստեղծություն է, այն ստիպում է վերհիշել «Ծիածանի» հեղինակի «Աքասիաներու շուքին տակ», «Այգ-

երգ», «Ցնորոտ անդորրություններ» և այլ գործեր: Մեծարենցն այդպիսի բանաստեղծություններըն անվանում էր «ղուտ նկարագրական ոտանավորներ», մի հատկություն, որը, սակայն, չի բացառում կենդանի, ինքնատիպ զգացմունքի առկայությունը նրանց մեջ: Նույնը կարելի է ասել նաև Սևակի լավագույն բնանկարների մասին:

Թերևս ոչ մեկը արևմտահայ նշանավոր բանաստեղծներից այնքան շատ երգեր չի նվիրել սիրո զգացման և սիրած էակի պատկերմանը, որքան Ռուբեն Սևակը: Սիրո հույզերն ու պահերը նա աշխատել է պատկերել բազմաշան կենսական վիճակներում, տրամադրության շատ տարբեր ելևէջներով: Եթե այս տեսակետից համեմատենք նրան իր նախորդների և ժամանակակիցների հետ, ապա կնկատենք որոշակի տարբերություն: Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի երգերում սերը մի մեղմ էլեգիական տրամադրություն է, իսկ սիրո առարկան՝ բավական հեռու, հրապուրիչ մշուշով պարուրված մի էակ, որին բանաստեղծը միայն հեռվից է դիտում և հիանում («Գնացե՛ք, իմ տաղք», «Առ զեփյունն Ալեմտաղիի»): Պետրոս Դուրյանն ավելի մոտեցավ սիրած էակին, բայց դրա հետևանքով բանաստեղծի մերժված սիրո զգացմունքն էլ դարձավ ծայր աստիճան ողբերգական ու ցավագին, մի շուրջ փոթորկով և անհուն տառապանքով լցրեց պատանի հանճարի հոգին («Մնաս ըբարյավ», «Սիրել», «Դրժել»): Միսար

Մեծարենցի բանաստեղծություններում սերը մեծ մասամբ մնաց հեռավոր երազանքի, ումանտիկ ապրումների և տենչերի ոլորտում («Վայրկյանը», «Ճառագայթի պես ոսկեվարս ու նրբին»...), «Ջուրեն դարձին»): Ընդհակառակը, Գանիել Վարուժանի հատ ու կենտ սիրո երգերում ընդգծվում էր այդ զգացման տոնական ուժը, մարմնական վայելքի պահերը («Ո՛վ Լալագե», «Գրգանք», «Ո՛Տալիթա» և այլն): Սիամանթոն գիտակցաբար «հեռու պահեց» իր քնարը սիրո և անձնական այլ մոտիվներից: Իսկ դարասկզբի մյուս, երկրորդական բանաստեղծների երգերում տիրապետող էին սիրո մարմնապաշտական արժարժումները:

Ռուբեն Սևակն ավելի բազմակողմանի է պատկերել սիրո զգացման, վայելքի ու տանջանքի պահերը: Մի քանի տասնյակի հասնող նրա սիրային բանաստեղծությունները ներկայացնում են սիրո մի ամբողջ պատմություն՝ իր երջանիկ ու դժբախտ պահերով, երազներով ու հուսախաբություններով: Բանաստեղծի համար սերը այն ըզզացմունքն է, որից բարձր ուրախություն և սառապանք չկա. «Սերն հեթանոս Երջանկությունն է խաչվա՛ծ, սերն ա՛յն կուռքն է, որուն առջև ծընրադրած որբի՛ մը պես պիտի ողբար ի՛նքն Աստված...», — գրել է Սևակը մի բանաստեղծության մեջ¹: Նրա երգերում սիրո առարկան մերթ հան-

¹ Ռ. Սևակ. Սերը, «Շանթ», Կ. Պոլիս, 1912, № 27, էջ 97:

դես է գալիս երազային, անորոշ գծերով, դառնում է հեռավոր տեսիլքի նման անորսալի և անհաս («Սիրո մրմունջ», «Սիրո աղբյուր», «Հավիտենական հեքիաթը»), մերթ էլ ձեռք է բերում իրական, շոշափելի ձևեր, պատկերվում է իր մարմնական, գեղեցկությամբ և պատճառած արբեցման տրամադրությամբ («Քնացող աղջիկը», «Ահա կերգես, Դասիանա», «Եկո՛ւր»)։ Այդ երկու կողմերի զուգակցման իմաստով բնորոշ է «Երգ-երգոց» բանաստեղծությունը։ Տվյալ դեպքում այս վերնագիրն արդարանում է նրանով, որ դա իրոք սիրային թեմայով գրված Սևակի ամենաուժեղ գործերից մեկն է։ Բանաստեղծությունն սկսվում է սիրած էակի անրջային, մշուշոտ պատկերներով.

Երա՞զ. տեսի՞լ, անգո ստվե՞ր մ'անհոգի,
Ճառագայթի, փրփուրի խա՞ղ մը տարտամ։
Քմայապաշտ ծաղի՞կ մ'արդյոք ցընորքի,
Քու մշուշոտ գիծերուդ ի՞նչ անուն տամ.
Երա՞զ. տեսի՞լ, անգո ստվե՞ր մ'անհոգի։

Բայց քանի գնում ավելի որոշակի գծեր է ստանում այդ էակի դեմքը, և մենք տեսնում ենք նրա եթերային աչքերի կապույտն ու վարդանման շուրթերի կարմիրը, լսում ենք «ձայնը տարփոտ՝ աղբյուրներու երգին պես», զգում նրա մարմնից «ծորող խունկը մեղավոր»։ Եվ բանաստեղծն արդեն հիացմունքի բուռն մղումի մեջ բացականշում է.

Հրաշագո՛, ո՛հ, քու անդրիդ բյուրեղե.
Սրունքներուդ սարսուացնող ձյունն հրաշեկ,
Ու անանո՛ւն ցոլքը որ քեզ կողողե,
Մորթիդ թաքուն գանգուրներուդ խուրձը շեկ...
Հրաշագո՛... ո՛հ, քու իրանդ բյուրեղե:

Սիրո արբեցման նույն ուղին է անցնում քնարական հերոսը «Եկո՛ւր» բանաստեղծության մեջ: Այստեղ էլ նա իր «անուրջի ճամփաներեն» կանչում է սիրած կնոջը, որն ըղձալի է նրա համար «երգի մը պես, քրոջ մը պես, մոր մը պես», անվանում է իրեն նրա «արքան ու գերին»: Իսկ շարունակության մեջ նրա հոգու և երևակայության վրա իշխում են արդեն մարմնական մտերմության տենչերը.

Բա՛ց ինձ կարմիր շրթներդ կարմիր վերքի պես,
Բա՛ց ինձ թևերդ, հավերժական բա՛նտ անուշ,
Բա՛ց ինձ հոգուդ հրաշքներուն մուտքն անտես
Ու տար ինձ հոն անէանալ, լուռ, անհուշ...

Բանաստեղծը երբեմն հասնում է լարված զգայունակության, ամբողջ էությամբ ապրելով կանացի հմայքի ամեն մի պահ: «Ժպիտ» բանաստեղծության մեջ, օրինակ, «կանացի միստիկ ժպիտը» տարածվում, պարուրում է բանաստեղծի բովանդակ հոգին: Այդ ժպիտի մեջ նա զգում է «հազար բույրեր», լսում է խոսքեր՝ «սիրով, տենչով, ցավով հղի», այդ ժպիտը անուրջի պես ալիքվում և ողողում է նրա էությունը, տանում այնտեղ, ուր ուզում է: Եվ քնարական հերոսն ար-

դեն ինքնամոռացութեան մեջ կարող է բացական-
չել.

Ահա գերին հմ հրպումիդ.
Սև աչերուդ մութը բուր
Զիս կը վարե քայլամուր...
Ո՞ւր, ո՞ւր այսպես, ահե՛ղ ժպիտ...

Հոգեկան և մարմնական մտերմութեան նույն տրամադրութեամբ է գրված նաև «Բույրը»: Այստեղ էլ բանաստեղծը երգում է կանացի մարմնի զգլխիչ բույրը, որը նրա համար լի է անանց խորհուրդով. այն «խունկի պես միամիտ է, ու մեղքի պես մեղավոր», «դավադրութեան պես ահավոր, աղոթքի պես միամիտ» և, վերջապես, «չար ու բարի, գինով ու կույս»: Եվ նորից գերող ու տագնապ ազդող տրամադրութեամբ է ավարտվում բանաստեղծությունը.

Կեցի՛ր, կեցի՛ր, ա՛խ, ո՞ւր կերթաս.
Շրթներըս քեզ կը հեան,
Ըսէ, Սիրո՞, Մեղքի՞, Մահվա՞ն
Ինձ հըրավեր կը կարդաս...¹

Սակայն պետք է ասել, որ Սևակի բանաստեղծություններում նույնիսկ այսպիսի տրամադրությունները չեն վերածվում մարմնապաշտութեան: Արտաքին հմայքի պատկերները առողջ հոգեկան կապի և նվիրվածության շարունակությունն են միայն, ենթարկված նրանց, բայց ոչ երբեք հի-

¹ «Շանթ», Կ. Պոլիս, 1912, № 20, էջ 319:

վանդագին մարմնապաշտության արտահայտու-
թյուն:

Սևակը պատկերում է նաև մերժված և երջա-
նիկ սիրո իրական վիճակներ: Սիրո բուռն սպաս-
ման, հավատի և հիասթափության բնական պա-
հեր են ցուցադրված, օրինակ, «Պատասխանը»,
«Նամակը», «Պիտի սպասեմ» բանաստեղծու-
թյուններում: Իրական հերոսներ և սյուժետային ոլոր-
կապեր կան այնպիսի գործերում, ինչպես «Համ-
բույրը», «Ամենուն պես» և այլն:

Սևակի բանաստեղծություններում սիրո փի-
լիսոփայության բնորոշ կողմերից մեկն էլ այն
է, որ սիրո զգացումը շատ հաճախ զուգակցվում է
մահվան սպասման և պատրաստակամության
հետ: Բայց դա մահվան սարսափով չի լեցնում
նրա երգերը: Մահը, բանաստեղծի պատկերաց-
մամբ, ոչ թե ոչնչացում է, այլ սիրո հավերժաց-
ման միջոց: Սիրո վայելքի ճանապարհին մահն էլ
թվում է քաղցրագին մի պահ: Իր սիրային բա-
նաստեղծություններից մեկը Սևակն ուղղակի կո-
չել է «Մահազգացում», բայց դա ոչ թե մահ է
սովորական առումով, այլ սիրո մեջ անէանալու
և հավերժանալու տենչանք: «Մեռնի՛ւ, մեռնի՛ւ...
Անմահանալ մահվան մեջ», — սա բանաստեղծի
համար նշանակում է ամբողջովին հանձնվել սի-
րած էակին, որին նա անվանում է «քո՛ւյր մա-
հանո՛ւյշ, քույր մահազոր, մահագին...»:

Մի այլ բանաստեղծություն կոչվում է «Սիրո

և մահվան երգը»։ Սերն ու մահը այստեղ էլ, իրոք, միաձուլվում են, պոետի խոսքերը հնչում են «Սիրո պես քաղցրը ու Մահվան պես հրզոր», և նա երազում է գնալ «սիրո կղզիներեն դեպի մահ»։

Իմ կյանքը թող առվին երգին պես ըլլա
Ու երգս անվանդ կրկնումն ըլլա թող հավե՛րժ,
Իմ կյանքըս թող մո՛ւթ ջրվեժի պես ըլլա
Ու դեպի քեզ անկում մ'ըլլա դահավեժ,
Իմ կյանքըս թող առվին երգին պես ըլլա...

«Առվի երգը», որի մասին խոսվում է այստեղ, բանաստեղծի համար մի յուրօրինակ խորհրդանիշ է. չէ՞ որ ամեն մի վտակ ու գետ ի վերջո ավարտում է իր ուղին՝ խառնվելով ծովի մեծ տարերքին, բայց դիմում է դեպի իր վերջնական հանգրվանը երգով ու կարկաչով, ասես ցնծությամբ ընդառաջ գնալով մահվան։ Այս պատկերը, որին հանդիպում ենք Սևակի «Ցնծոան մահ» բանաստեղծության մեջ, դառնում է մի խորիմաստ զուգադրման հիմք. իսկական սերն էլ պետք է լինի յուրօրինակ ինքնազոհաբերում, սեփական էության ձուլում մի ուրիշ էակի հետ, հրաժարում ամեն մի նեղ անձնական տրամադրությունից։

Ահա թե ինչու մահվան միտքը Ռ. Սևակի բանաստեղծություններում գրեթե միշտ դառնում է, — որքան էլ սա հակասական թվա, — սիրո ամենազոր ուժի հաստատման ձևերից մեկը։ Այս առումով հետաքրքիր է 1911 թ. գրած բանաստեղծությունների շարքը, որոնք կապվում են իրար

հետ տրամադրության և հիմնական կերպարի ընդհանրությամբ: Դա սիրո ու հավատարմության նշանաբանով կռվի և մահվան ընդառաջ գնացող ասպետի կերպարն է, որը հանդես է գալիս «Ասպետի երգը», «Գացող մարդը», «Լուսնակ լույսով», «Վերջին կոչը», «Սիրո ծարավ» բանաստեղծություններում: Միջնադարից եկող ավանդական կերպարի միջոցով բանաստեղծն արտահայտում է իսկական սիրո ուժը, անձնվիրությունը, հանուն սիրո ինչ-որ մեծ և գեղեցիկ բան իրագործելու պատրաստակամությունը: Ասպետը, որը «սրտեն է վիրավոր», Սևակի բանաստեղծություններում դառնում է սիրո ռոմանտիկ, որոշ առումով «վերերկրային» պատկերացման կրողը: Այդ սերը կարող է մղել ամեն մի արգելքի հաղթահարման, նույնիսկ ինքնազոհաբերման: Այսպիսի տրամադրությամբ համակված բանաստեղծը, բնական է, պետք է ողբերգորեն վերապրի ցանկալի, իդեալական սիրո և առօրյա կյանքի հակասությունը, մի հակասություն, որը եղել է անցյալի շատ նշանավոր քնարերգակաների եղերական ապրումների հիմնական աղբյուրներից մեկը:

Ահա «Սիրո մրմունջ» բանաստեղծությունը, որը Սևակի վաղ շրջանի գործերից է (1908): Մի պահ այնքան մոտ թվացող, բայց և հեռացող, անորսալի դարձող սիրո պատկերը բանաստեղծն արտահայտել է հարազատ ափերից հեռացող նավակների պատկերով.

Անոնք դացի՞ն խորհուրդով ու գաղտնիքով բեռնավոր,
Գացին նավերը սիրույս իմ աշքերուս առջևն,
Ցրուկնին վեր, դեպի մութ եղերքները հեռավոր,
Առագաստները գինով, մայրամուտի գաղջ հովեն:

Մի պատկեր, որն անմիջապես հիշեցնում է
Մ. Մեծարենցի «Նավակներ» բանաստեղծու-
թյունը.

Նավակներ մեկնեցան ամենն ալ, բաղձանքով ակաղձուն,
Հեռացան ամենն ալ՝ ծրփանուտ Երազիս ասփունքեն.
Անձուկին բոցը զիս պաշարե՛ց. Ըսպասման հիվա՛նդն եմ...

Սխալ չի լինի, եթե ասենք, որ «Սիրո մրմուն-
ջը» գրված է «Նավակների» անմիջական տպավո-
րության տակ (Մեծարենցի բանաստեղծությունը
տպագրվել է ավելի վաղ՝ 1907 թ. գարնանը լույս
տեսած «Ծիածան» ժողովածուի մեջ)¹: Բայց ավե-
լի էական է երկու բանաստեղծների տրամադրու-
թյունների ընդհանրությունը՝ գեղեցիկ երազանքի

¹ Մեծարենցի պոեզիայի ուրիշ «արձագանքներ» էլ կա-
րելի է նշել Ռ. Սևակի բանաստեղծություններում: Օրինակ,
Սևակի «Ո՛վ իմ հայրենիքս...» բանաստեղծության առաջին
տողը («Ցայգն ի՛նչ անուշ է, ցայգը ի՛նչ գինով») իսկույն
հիշեցնում է Մեծարենցի հռչակավոր «Սիրերգի» սկիզբը. «Գի-
շերն անուշ է, գիշերն հեշտագի՛ն, հաշիշով օծուն ու բալա-
սանով»: Նույն «Սիրերգի» շունչն է զգացվում նաև «Գինով
գիշեր» բանաստեղծության մեջ. «Օդին մեջ խունկ կա, օդին
մեջ համբույր» և այլն: 1908 թ. գրած մի նամակում, Մեծա-
րենցի մահից մի քանի ամիս առաջ, Ռ. Սևակն այսպես էր
գնահատում նրան. «Այս տղուն սիրած եմ իր մեկ քանի
զգայուն և խոր տաղերուն համար», Այդ նամակում նա միա-

և գորշ իրականության հակադրության մոտիվը, որը ումանտիկ երանգ է տալիս նրանց ստեղծագործության այդ էջերին: Այդ մոտիվն է արծարծում նաև «Անկարելի սեր» բանաստեղծությունը, որը կարճ, բայց ազդեցիկ, իր զուսպ տողերի մեջ հարուստ տրամադրություն ամփոփող մի գործ է:

Ես այգերով ու ցայգերով
Հաճախ մենակ կ'անրջեմ,
Անհնարին, երկնագորով
Սեր մը, որուն տերը չեմ...:

Երազանքի և իրականության հակադրությունն ավելի է ուժեղանում մի այլ պատկերով. բանաստեղծին երևում են «զույգ մը աչեր որ գույն չունին» (գույն չունեցող աչքերի պատկերը հենց կոչված է ընդգծելու սիրո աներկրային, անրջային բնույթը), «բայց կըսպանեն տեգի պես»: Բանաստեղծությունն ավարտվում է բարձր և անբիծ սիրո բացակայության ողբերգական հավաստումով.

Կուզեմ մեռնիլ դյուցազնային
Սիրո մ'համար աղջրկա,
Հետո աչերս վար կը նային՝
Ո՛ւր է այն Սերն, ա՛խ, շրկա'...

ժամանակ քննադատում էր Մեծարենցին՝ շտապելու, իր տ.ս. ղանդից ցածր գործեր տպագրելու համար և բանաստեղծի երկրորդ դիրքը՝ «նոր տաղերը» համարում էր առաջինից ավելի թույլ (ԳԱԹ, Ռ. Սևակի ֆոնդ):

Սևակի սիրային բանաստեղծություններում հանդես եկող ողբերգական տրամադրությունների աղբյուրը հենց այն դիտակցությունն է, որ ժամանակակից կյանքում, մանր կրքերի և մղումների իշխանության պայմաններում, մեծ, ազնիվ ու գեղեցիկ սերը անկարելի է, անհասանելի: Այս խոհերից էլ ծնվում է մեկ այլ տրամադրություն. իսկական սերը պետք է մնա միայն քո հոգու խորքում, անհայտ մնալով անտարբեր աշխարհին, նույնիսկ նրան, ում նվիրված են քո սիրավառ տենչերը.

Ճիշտ սերն ան է, որ շես ըսեր
Բարեկամիդ ու թշնամուդ,
Կը մարես քու հետին լույսեր
Եվ կամփոփվես սրտիդ մեջ մութ,—

գրել է Ռուբեն Սևակը «Ճիշտ սերը» բանաստեղծության մեջ¹:

Պետք է հիշատակել նաև «Ինչո՞ւ» վերնագիրը կրող երգը, որը ժամանակին բավական տարածում է ունեցել.

Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ զիս սիրեցիր,
Փոքրիկ աղջիկ, քեզի մե՞ղք էր.
Փոքրիկ ծոցիդ թիթե՞ռ պետք էր.
Դո՞ւն ծեր արծի՛վ մը բանտեցիր...

Եվ այսպես, բանաստեղծության հաջորդ երեք տներում ևս զեղարվեստորեն ազդեցիկ արտահայ-

¹ «Սովետական գրականություն», 1965, № 4, էջ 60:

տություն է ստանում սիրո զգացման ներքին ողբերգությունը, որը ծնվում է ձգտումների, կենսական պատկերացումների տարբերությունից:

Ռուբեն Սևակի «Սիրո գիրքը», որի մեջ մտնող բանաստեղծությունների մի մասը միայն ներկայացվեց այստեղ, ընթերցողի առջև ցուցադրում է բանաստեղծի և նրա քնարական հերոսի ապրումների ու մղումների ներքին հարստությունը, մարդկայնությունը, վարակիչ անկեղծությունը:

Ինչպես տեսանք, իր ստեղծագործական կյանքի գրեթե ողջ ընթացքում, մոտ 10 տարի (1905—1914) Ռուբեն Սևակն ապրում էր հայրենիքից հեռու: Բայց կարող էր նա անտարբեր լինել հարազատ ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ, որն ավելի ու ավելի ծանր, շարագուշակ բնույթ էր ստանում սուլթանական Թուրքիայի արյունոտ մագիլներում: Կարող էր նա ինքնագոհ տարվել շվեյցարական խաղաղ ու գեղեցիկ հորիզոններով, երբ հայրենակիցների արյունը ներկում էր Հայաստանի լեռներն ու ձորերը: Ճշմարիտ բանաստեղծը չէր կարող շարձագանքել իր ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցող մեծ ողբերգությանը, չէր կարող յուրովի շորոնել փրկության ճամփաներ:

1909 թվականից Ռուբեն Սևակի ստեղծագործության մեջ սկսվում են հայրենիքի ճակատագրի, նրա ներկայի և հեռանկարների գեղարվեստական արծարծումները: Այդ թեմայի սկզբնավորման կոնկրետ առիթը դարձան 1909 թ. Ադանայի հայկական մասսայական կոտորածները, որոնք ցույց

տվեցին, թե «երիտասարդ թուրքերի» «հեղափոխությունը» իրականում ոչ միայն չի ապահովում հայերի անվտանգությունը, այլև շարունակում է հին քաղաքականությունը ավելի դաժան, անողորմ ու նենգ ձևերով: Շվեյցարիայում գտնվող երիտասարդ ուսանող-բանաստեղծն անմիջապես արձագանքեց այդ դեպքերին՝ պոլսահայ մամուլում տպագրված «Ուսանողի նամակներով» և հայրենասիրական բանաստեղծությունների մի ամբողջ շարքով:

«Ուսանողի նամակներում» Սևակն արտահայտում էր Հայաստանից հեռու գտնվող հայրենակիցների տագնապն ու տառապանքը վայրագ կոտորածների առթիվ, զայրույթով գրում էր հայ հասարակության որոշ շրջանների և մամուլի օրգանների անտարբերության մասին, գործուն հայրենասիրության կոչ էր անում: «Սև օրեր կապրինք նորեն, սարսափի օրեր: Հեռագիրները ամեն ժամ նոր գույժ մը կը բերեն: Ջա՛րդ. ու եթե ջարդ չէ, հրդեհ՝ ու եթե հրդեհ չէ, սո՛վ. ու ինչ որ ամենեն սարսափելին է, համաճարա՛կ: Կրագիրները ամեն օր սուգի նոր գին մը կավելցնեն»¹:

Ավա՛ղ, այդ է դաժան իրողությունը. հայրենիքի հասկացությունը բանաստեղծի գիտակցության մեջ ակամայից նույնանում է սովի ու համաճարակի, ջարդի ու հրդեհի պատկերների հետ:

1 Ռ. Սևակ. Ուսանողի նամակները, «Ազգակ», 1909, № 23, էջ 363.

Իզուր չէ, որ իր հայրենասիրական լավագույն բանաստեղծություններից մեկը Սևակը վերնագրել է պարզապես «Հայաստան» և նրա մեջ խոսել միայն երեք բանի՝ դարիբի, սովի ու ջարդի մասին: Շատ կարճ է այդ բանաստեղծությունը՝ ընդամենը վեց տող, բայց իր ներքին դրամատիզմով, ողբերգական բովանդակության հարստությամբ թվում է մեծ ու տարողունակ.

Ո՛վ կույս այսպես խշտյակիս շեմքին.

— Քո՛ւյր, դարիբն է, բա՛ց...

Կմա՛խք մը կանցնի դուրսին լալազին.

— Սո՛վն է, դուռըդ բա՛ց...

Տասա՛րն է ջախջախ դռանրս կուրծքին.

— Զա՛րդն է, դուռըդ բա՛ց...

Այս բանաստեղծության մեջ Սևակը հասել է ծայրահեղ ժլատ միջոցներով, նույնիսկ երևույթի արձանագրական հիշատակությամբ մի ամբողջ պատկեր, զգացմունքների բուռն հորձանք արտահայտելու արվեստին, որը թերևս ամենից դժվարինն է:

Վերադառնանք Սևակի այն բանաստեղծություններին, որոնք նա գրել է Ադանայի կոտորածների անմիջական տպավորության տակ («Ո՛վ իմ հայրենիքս...»), «Զանգակեն՛ր, զանգակեն՛ր...», «Կիլիկյան երգեր», «Ինչպես երբեմն...» և այլն): Հայրենիքի դժբախտության, մեծ ու համատարած ողբերգության տրամադրությունն է իշխում նրանց մեջ՝ արտահայտված մերթ անզոր հուսահատու-

թյան, մերթ առնական ու անհաշտ զայրույթի շեշտերով: Հատկանշական է, որ ինչպես մի ժամանակ Մ. Պեշիկթաշլյանը իր «Գարուն» բանաստեղծության մեջ, Սևակն էլ հակադրում է օտար բնության հովվերգական գեղեցկությունը, հանգրստությունը հայրենի երկրի աղետավոր ու արյունոտ վիճակին և նախընտրում է վերջինս, հայտարարում հարազատ աշխարհի հետ իր անխզելի հոգևոր կապերի մասին: «Ո՛վ իմ հայրենիքս...» բանաստեղծության մեջ կեմանի գեղահրաշ բնության պատկերներն իրենց տեղը շուտով զիջում են Հայաստանի ողբերգական կացության ցնցող տեսարաններին.

Ով դո՛ւն, ո՛վ դժբախտ երկիր հայրենի,
Որ արյունի տա՛ք շամանդաղի մեջ,
Զոհ՝ գազաններու խաղին վայրենի,
Ու համայնասպա՛ռ բոցերու անշեջ,
Կը մըխասս, դժբա՛խտ երկիր հայրենի...

Ավա՛ղ, սիրելի հայրենիքում ամեն ինչ այլ է. նրա գետերի ու լճակների վրա երազային կարապներ չեն լողում, Արարատի լանջերին հովվերգություններ չեն լսվում: Ամենուր յաթաղանից փախչող մարդկանց վայունն է տարածվում, ամեն տեղ տեսնում ես «բոբիկ երեխա՛, դողդոջ ծերունի» և անվերջ դիակներ...

«Հո՛ւ, մե՛նք ենք, մե՛ղք ենք, եղբայրնե՛ր, քույրե՛ր...
Մե՛նք ենք լափլիզված բոցերե անշեջ...
Մերկ սուսերներով հալածված կույրեր...»

Մեծիք ենք, կվազենք Մութի՛ն, Մահվա՛ն մեջ,
Հո՛ւ, մե՛նք ենք, մե՛րկ ենք, եղբայրնե՛ր, քույրնե՛ր...

Այդ և հաջորդ տարիներին գրած մի շարք հայրենասիրական բանաստեղծություններում («Զանգակնե՛ր, զանգակնե՛ր...»), «Ահազանգերը», «Հայու զատիկ» և այլն) Սևակը նորից ու նորից դիմում է գուժկան զանգակների գեղարվեստական պատկերին, նրա միջոցով արտահայտում հայրենիքի ողբերգության, բողոքի ու վրիժառության խոհերը: Բանաստեղծը գտել է մի իմաստալից և խորհրդանշող պատկեր. հայոց եկեղեցիների զանգերը, որոնք դարերով հնազանդության, բարության երգեր են հնչեցրել, այժմ ականատես են բյուրավոր անմեղ մարդկանց մորթոտմանը, որովհետև ամենուր իշխում է բիրտ ուժի իրավունքը, իսկ եղբայրության խոստումները սոսկ «զուր բարբառներ» են: Բանաստեղծն ուզում է «ծերուկ, բարի զանգակներից» ուրիշ երգեր լսել՝ ոչ թե լացի և հնազանդության, այլ վրեժի մարտական ձայներ.

Ինչպե՛ս կուզեի ես ձեր պարանին
Կախվել ու ցնցել երկաթ բազուկով.
Անոնք որ ինկան բյուրով, քովե քով,
Ձեր զողանջին հետ՝ լալու պետք ունին...

Հողիիս հաղար խուլ զանգակներով
Գոռացե՛ք, զանգեր, ու կատաղորեն
Գահավիժեցե՛ք ձեր երկաթ թառեն,
Ուրկե միայն լալ գիտցաք դարերով...

Կոտորածի, նախճիրի լուրերը խուժում են բանաստեղծի հոգին դժոխային պատկերներով, համակում ողբերգական տրամադրությամբ և նախազգացումներով: Մի համատարած դժբախտության ահազանգով է լեցուն պոետի էությունը: Սիամանթոյի նման նա էլ մերթ խելահեղ սարսափի ճիշեր է արձակում ու մերթ մարտական վրեժի ձայներ հնչեցնում: «Ահազանգերը» բանաստեղծությունը այդ տրամադրությունների ամենաուժեղ արտահայտություններից մեկն է, ուր իշխում են հատկապես ողբերգական շեշտերը.

Արյունի գիծն՝ յ, պատկերնե՛ր, հուշե՛ր...
 Նորեն այս գիշեր, — տանջանքի գիշեր, —
 Հիվանդ հոգիիս սլատերուն մեջին
 Ղողանջի խավար երգե՛ր կը հնչեն,
 ... Ղողանջը... Ողբի, աղեխարշ լալու,
 Ճիշի, անեծքի՛ — վայրագ ալիլու —
 Ու հառաչներու մեջեն խելահեղ
 Սարսափի անհո՛ւն ղողանջն է ահեղ:
 ...Կարմիր կը տեսնեն աչքերըս նորեն...
 Վերջին հառաչներ կուրծքերու խորեն.
 Մեռե՛լ, հոգեվա՛րք, կույտ-կույտ, քով-քովի
 Կոկոացող սև խումբե՛ր ագռավի...¹:

Աղանայի աղետին Սևակն արձագանքեց նաև «Կիլիկյան երգերի» բանաստեղծական փոքրիկ շարքով: Այդ երգերի հիմնական իմաստը վրեժի տրամադրության սերմանումն է: Այդ սևեռուն

¹ «Շանթ», Կ. Պոլիս, 1918, № 2, էջ 18:

մտքով է համակված մեռնող հայունհու օրորոցա-
յին երգն իր մանկան համար («Վերջին օրոր»):

Արյան հեղեղ հորդեց այս սուրբ ձորերե,
Բայց չի փախիս, փարե երկրիդ, զայն սիրե,
Հողիդ վրա գերի մ'ըլլար, այլ տիրե,
Օրո՛ր ըսեմ՝ քնանաս:

Ահա կի՛ցնամ... Հայաստանը մա՛յր քեզի,
Կտակ կուտամ այս կոտրած սուրն երկսայրի՝
Ուր հայրիկիդ դեռ տաք արյունը կայրի...
Օրո՛ր ըսեմ՝ քնանաս:

Բանաստեղծի կոչումն էլ Սևակն այժմ տես-
նում է նրա մեջ, որ նա պետք է լինի «Վրեժին
սերմնացանը» (հենց այդպես է կոչվում շարքի
բանաստեղծություններից մեկը)¹, որովհետև եթե
նա անձամբ չի կարող զարնել թշնամուն, ապա
նրա տողերից պետք է «Մահու առաքյալնե՛ր,
հսկանե՛ր» ծնվեն:

Ռ. Սևակի հայրենասիրական լավագույն բա-
նաստեղծություններից մեկը նույն 1909 թ. գրը-
ված «Ինչպես երբեմն...» սոնետն է: Շատ ինք-
նատիպ կառուցվածք ունի այս բանաստեղծությու-
նը, և նրա իրական իմաստը առաջին հայացքից
քիչ հասկանալի կարող է թվալ: Սոնետի 14 տողե-
րից 13-ը իրենցից ներկայացնում են ծեր քերթո-
ղին ուղղած դիմում, որով նրան կոչ են անում

¹ Սևակի երկերի 1955 թ. հրատարակության մեջ այդ
բանաստեղծության վերնագիրը սխալմամբ դարձել է «Վեր-
ջին սերմնացանը» (էջ 111):

երգել հին դարերի փառքը, պանծացնել հայրենի պատմութեան վեհաշունչ դրվագները.

Քերթող, պատմե՛ մեզ հայրենի հուշքերեդ,
Երգե մեզ հի՛ն օրերու երգ մը անհետ,
Թափառական թրուպատուրի երգ մը ղո՛վ,
Արբշիռ ու ղով մեր Գողթանի ողկույզո՛վ:

Եվ ապա բանաստեղծութեան մեջ հիշատակվում են հեթանոս դարերի դրվագները, ազգային հզորութեան և փառքի ժամանակները: Թվում է, թե սոնետը հենց գրված է այդ անցյալը փառաբանելու համար: Բայց վերջին՝ 14-րդ տողը սուր փոփոխություն է մտցնում ամբողջ բանաստեղծութեան տրամադրութեան մեջ. այդ տողն էլ հենց բովանդակութեան «հիմնական ծանրությունն» է կրում: Ի պատասխան երգչին ուղղած ջերմ կոչերի՝

— Քերթողը, ծե՛ր, շրխոսեցավ: Ան կուլա՛ր:

Մենք ասես մի անգամից անցյալից տեղափոխվում ենք հայրենիքի ներկան, որը ոչինչ չի կարող ծնել ծեր քերթողի սրտում, բացի անլուրժ շտից և արցունքից: Անցյալի վսեմ պատկերների և ներկայի դժբախտութեան սուր հակադրությունն է բանաստեղծութեան ողբերգական տրամադրութեան աղբյուրը: Այդ դժբախտութեան մասին ուղղակի ոչինչ չի ասվում, բայց մի՞թե բավականաչափ պերճախոս չէ երգչի լուռ լացը, բանաստեղծութեանը կտրուկ, հանկարծակի, ասեք խզված ակորդով ավարտող այդ վերջին տողը: Այստեղ էլ

արտահայտվել է քիչ խոսքերով շատ բան ասելու ունակությունը, որը միայն ճշմարիտ բանաստեղծին է տրված:

Սակայն կիլիկյան ջարդերն արտացոլող ամենախոշոր բանաստեղծական կտավը Սևակի պոեզիայում՝ «Կարմիր գիրքը» վերստառությամբ ժողովածուն էր, որը լույս տեսավ դեպքերից մեկ տարի անց: Այդ գրքի մեջ զետեղված էր երեք քնարական պոեմ՝ «Ջարդի խենթը», «Թրքուհին» և «Մարդերգություն»: Առանձին-առանձին դրանք շատ նման են բանաստեղծական շարքերի, որոնք միավորվում են միայն որոշ պատկերների աստիճանական զարգացումով և հատ ու կենտ դեպքերի աղոտ գծագրումներով:

Նշված երեք պոեմներից վերջինը («Մարդերգություն») շոշափում է համամարդկային բնույթի հարցեր՝ սոցիալական հակասությունների, կյանքի և մահվան փոխհարաբերության մասին: Իսկ առաջին երկուսն անդրադարձնում են արևմտահայերի կրած հալածանքները, հայկական ջարդերի անլուր սարսափները: Բայց այս բոլորը տրվում է ոչ այնքան ուղղակի սլատկերման միջոցով, որքան քնարական վերապրման, ակնարկների, աղոտ վերհուշերի ձևով: Օրինակ, «Ջարդի խենթը» պոեմում կոտորածների անմիջական նկարագրություն չկա, բայց նրանց մասին պատկերացում է տալիս կյանքի սարսափներից խենթացած հերոսի «բեմական մենախոսությունը» (սա ամբողջ պոեմի են-

թավերնագիրն է)։ Պոեմի տարբեր մասերը կարող էին առանձին բանաստեղծություններ կոչվել, այնքան որ թույլ է նրանց ներքին կապը, քմահաճ են անցումները տարբեր հատվածների միջև¹։ Եվ դա զարմանալի չէ, քանի որ պոեմում ամեն ինչ ասվում է խելագար մտապատկերներով համակված հերոսի անունից։ Մերթ մեր աչքերի առջև գծագրվում են կոտորածի իրական պատկերներ, մերթ խելագարի մտապատրանքներն են ներխուժում, մերթ էլ ասպագայի շարագուշակ կանխագագացումներն են տիրապետում։

Իսկ ո՞վ է պոեմի հերոսը։ Դատելով առանձին ակնարկներից, նա անցել է մոտավորապես Րաֆֆու Սարհատի ճանապարհը. նախկինում ըմբոստության, անհնազանդության համար վնդվել է հայրական տնից և այժմ վերադառնալով, հայրենի գյուղում տեսնում է միայն ավերակներ ու դիակներ։ Անհամար դիակների մեջ նա գտնում է նաև քահանա հորը, որը մի ժամանակ քարոզել էր որդուն, թե՛ «դրախտ երթալու կարճագույն ճամփան ըլլալն է հըլու, հետևող խաչի սուրբ արահետին»։ Այժմ նա էլ «դրախտ է գնացել» «քուրդի խանչերով», և նրա կողմից արտաքսված որդին ուսերի վրա տանում է նրա դիակը, շղգալով ոչ մի

¹ Պոեմի տասը մասերը վերնագրված են այսպես. Քրքիջը, Թափառումը, Կարմիր դատաստանը, Անոնք որ կուգան, Մեր քահանան, Գետը, Աստվածը, Գիշերին մեջ երգ, Ոճիրը, Ցեղին ուխտը։

խղճահարություն, հորն էլ համարելով այդքան դժբախտությունների *պատճառներից մեկը: Խենթացած հերոսը քրքջոսմ է, նայելով շորս բոլոր սփռված դիակներին, նրանց մեջ ճանաչելով մի ժամանակ դոհ և անտարբեր ապրող, թշնամու առջև խեղճություն և հնազանդություն քարոզող մարդկանց.

— է՛հ, հա՛, հա՛, հա՛, հա՛.

Բայց ինչո՞ւ քրքիջս այսպես կը դողա...

Ահա բոլո՛րն ալ, բոլո՛րն ալ, բոլո՛ր,

Մութին ու լուսին մեջ անդնդախոր,

Պառկա՛ծ խոշական, պառկա՛ծ ամբարիշտ,

Պառկա՛ծ քարեղեն ցավի մեջ ընդմիշտ,

Պառկա՛ծ, Աստվա՛ծ իմ. ու որչափ ալ կա՛,

Ու որչա՛փ ալ կա. մինչև հեռակա

Ճամփաներուն ե՛ղբը փռվա՛ծ, կարծես

Անդրհեղեղյան անտառի մը պես...¹:

Հետո հերոսի մտապատկերները մեզ տեղափոխում են ապագա՝ «Կարմիր դատաստանի օրը», երբ բոլոր մորթված դիակները պիտի ոտքի կանգնեն, գան վրեժ պահանջելու վայրագ խուժանից և հայության «արյան լոռիցյան գինը» սակարկող «եվրոպյան աստվածներից».

Ահա մենք կուգանք, ահեղակորով

Մեր Հուլյսին կռանիթ գարշապարներով

Խոսեցրնելու անանո՛ւն կորած

Գերեզմանոցներն համայնատարա՛ծ...:

Ահա մենք կուգանք ու մենք նզովքն հնք,

Ու խավարին մեջ մխված տեղը նենգ.

1 Ռ. Սևակ. Կարմիր գիրքը, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 9:

Վրեժներու հիդրան ենք փայփայելի,
Մե՛նք, սարսափահա՛ր ու սարսափելի...¹։

Հաջորդ մենախոսությունների մեջ հերոսը դիմում է նաև աստծուն, որն իր «անհաս գահեն» լուռ և անտարբեր նայում է աշխարհի վրա կատարվող ոճիրներին։ Խենթը ատելության խոսքեր է ուղղում աստծուն, ուղում է տանջված մարդկության թուքը դրոշմել նրա ճակատին։ Բայց իզո՛ւր.

... Խե՛ղճ հիմար։ Որո՞ւ կը խոսիմ փրփրա՛ծ։
Չէ՞ որ դուն վաղո՛ւց մեռել էս, Աստվա՛ծ.
Ու քու հսկայի դիակըդ անբա՛վ,
Գարշանքի ժահրո՛վն արյունաթաթավ,
Ապականե՛ր է երկնից անապակ
Ծիր-կաթիններուն երազն անհատակ...²։

Պոեմի հաջորդ գլխում դարձյալ աղոտ ակնարկներից մենք իմանում ենք խենթացած հերոսի մի այլ հանդիպման մասին. նա տեսնում է նաև մի ժամանակ սիրած աղջկան, որն անշնչացած ընկել է անհամար դիակների հետ. «Ահե՛ղ շրջանակ։ Չորս կողմը մեռել, մեջտեղը Սեր. մո՛ւթ արահետ անել»։

Պոեմն ավարտվում է մի այլաբանական պատկերով. պառկած դիակների մեջ, խենթը հաղթահարվում է «երկաթե քնով» և տեսնում զարմանալի տեսիլներ՝ հին հայկական քաղաքների աշտարակ-

1 Ռ. Սևակ. Կարմիր գիրքը, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 14։

2 Նույն տեղում, էջ 18—19։

ներ ու լուռ դանդակներ, փակված բերդեր և անթիվ տապանաքարեր: Հետո երևում են հարյուր իշխաններ՝ «վահաննին ժանգոտ, բայց աչքերնին վես»: Դա «ցեղին ուխտն է անդրշիրիմյան», որին ուզում է մասնակցել նաև խենթը՝ նոր օրերի ազգային սարսափների վկան¹:

Եթե «Զարդի խենթը» սլոեմի սղոտ գծագրված սյուժեի վրա զգացվում է Բաֆֆու, հատկապես «Զալալեդդինի» և «Խենթի» որոշակի ազդեցությունը, ապա տեսարանների և պատկերավորության եղանակների մեջ ինչ-որ շափով առկա է «Դյուցազնորենի», «Հայորդիների», «Հոգեվարքի և հույսի ջահերի» հեղինակ Սիամանթոն՝ զարհուրանք ազդող, վրեժի ու ցասման կրքեր բորբոքող իր պատկերներով: Ընդհանուր սումամբ «Զարդի խենթը» ստեղծագործական որոնումների արտահայտություն էր, գեղարվեստորեն դեռ լիովին չձևավորված, կառուցվածքի և լեզվի մի շարք ակնհայտ թերություններով: Բավական անորոշ էին նաև սլոեմի գաղափարական ելակետն ու եզրակացությունը: Իզուր չէ, որ «Կարմիր գրքի» առթիվ Արշակ Չոպանյանը Սևակին գրում էր. «Կրակ ունիք և ձիրք, բայց դեռ «պատրաստ չեք», շատ կարդալու, ոճերնիդ հղկելու—գրական զար-

¹ Պոեմի այս վերջին հատվածը որոշ հղկումներով և «Ուխտին թափորը» վերնագրով, իբրև առանձին բանաստեղծություն, մի քանի տարի անց տպագրվեց նաև 1915 թ. «Ամենուն տարեցույցի» մեջ:

գացումնիդ կրթելու պետք ունիք. մի՛ անապարե՛ք.
շատ գրեք. ատեն շատ ունիք. երիտասարդ եք. օր
մը անշուշտ ավելի կատարյալ պիտի գրեք»¹։

Անկասկած, ինքը՝ գեղարվեստական կատարե-
լության ձգտող բանաստեղծն էլ շուտով արդեն
չէր կարող գոհ լինել իր գրքի որոշ կողմերից։ Ինչ-
պես հիշում է ժամանակակիցներից մեկը, մի
որոշ ժամանակ անց Սևակն արդեն «չէր հավներ»
«Կարմիր գրքի» մեջ զետեղված գործերը՝ նախ և
առաջ գեղարվեստական նկատառումներով²։

«Թրքուհին» փոքրիկ պոեմը³, որն ունի «Գեղ-
ջուկ եղերերգ» ենթավերնագիրը, պատմում է
վայրաբարո բեկի կողմից առևանգված հայ աղջը-
կա մասին։ Նա սարերում եղնիկ էր արածացնում,
երբ բեկի մարդիկ փախցրին նրան, հետո բռնի
թուրքացրին։ Մի որոշ ժամանակ անց բեկը սպա-
նում է աղջկա եղբորը, որը կռվում էր բռնակալ-
ների դեմ։ Տեսնելով և ճանաչելով սպանված եղ-
բոր գլուխը, խելակորույս աղջիկը դաշույնով ըս-
պանում է բեկին և ինքն էլ վերջ տալիս իր կյան-
քին։ Այս դեպքերի մասին մենք իմանում ենք
միայն շատ ժլատ հիշատակություններից։ Ավելի
մեծ տեղ են գրավում քնարական երգերն ու դի-

1 ԳԱԹ, Ռ. Սևակի ֆոնդ։

2 Մ. Պարսամյան. Մեր ազգային վերջին մեծ մարտի-
րուսները. Ռուբեն Զիլինկիրյան. «Շահնթ», 1918, № 2, էջ 17։

3 Ռ. Սևակ. Կարմիր գիրքը, էջ 29—36։

մումները, որոնք գեղարվեստական ազդեցիկ ուժի շեն հասել:

Ինչպես արդեն ասվեց, հայրենիքին նվիրված իր ստեղծագործությունների ժողովածուն Սևակը մտադիր էր անվանել «Վերջին հայերը»: Այս վերնագիրն արտացոլում էր Հայաստանի ճակատագրի վերաբերյալ բանաստեղծի ողբերգական խորհրդածությունները, այն, ինչ Վահան Տերյանը նույն տարիներին արտահայտեց իր հայտնի հարցով. «Մի՞թե վերջին պոետն եմ ես, վերջին երգիչն իմ երկրի»: Մի՞թե ժամանակակից հայերին վիճակված է լինելու աշխարհի հնագույն ազգերից մեկի վերջին սերունդը, — մտածում էր Ռուբեն Սևակը: Եվ բանաստեղծի մտապատկերներում գալիս-խառնվում էին ազգային պատմության հերոսական ու ողբերգական էջերը, ներկայի զարհուրելի տեսարաններն ու ապագայի աղոտ կանխագուշակումները: Պատահական չէ, որ Սևակը գրում է իրար հետ սերտորեն կապված երկու մեծ քերթված՝ «Առաջին հայերը» և «Վերջին հայերը»: Դրանք նույն ընդհանուր մտահղացման երկու մասերն են. բանաստեղծն ասեք ուզում է ներկայացնել հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմության երկու ծայրերը՝ արշալույսն ու վերջալույսը: Դժբախտաբար, այդ կարևոր մտահղացումը ավարտուն տեսք չի ստացել և ընթերցող շրջաններին անծանոթ է: «Առաջին հայերը» սևագիր վիճակում մինչև այժմ մնում է անտիպ, իսկ

«Վերջին հայերից» միայն հատվածներ են տպագրվել:

Հայ ժողովրդի կյանքի օրհասական պահին Սևակը դիմում էր նրա պատմության հնագույն դյուցազնական շրջանին, աշխատում էր կյանքի կոչել այն ժամանակները, երբ պատմական թատերաբեմ էր իջնում մեր ժողովուրդը՝ ապրելու և հաղթելու անսպառ կամքով լեցուն.

Առջևեն կերթար նահապետը Հայկ

Ու լուսնյակին տակ—Հայաստանի ցայգ

Հազար-հազարներ անդեն, անզրահ

Կիջնեին գետին պես արագահոս,

Դեռ վես, դեռ հպարտ ու դեռ հեթանոս

Նախնի Հայերը...¹,

Այնուհետև բանաստեղծի աչքի առջևով անցնում են Հայաստանի պատմության այլ շրջաններ, որ նա փորձում է ներկայացնել ազատության համար մղված դարավոր պայքարի դիրքերից: «Առաջին հայերի» գաղափարական ելակետն ու նպատակակետը միանգամայն պարզ էին՝ ոգեշնչել ժամանակակիցներին անցյալի պատմության հերոսական դրվագներով: Ավետիք Իսահակյանի նրման, որը համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գրեց «Մեր նախահայրերը» (1917 թ.), «առաջին հայերի» ուժի, կորովի և ապրելու մեծ կամքի մասին պատմող այդ դյուցազներգությունը: Պատմությունն արդիականությանը ծառայեցնելու մի-

¹ ԳԱԹ, Ռ. Սևակի ֆոնդ:

տումն ակնհայտ է նաև Սևակի «Հայ զատիկը» ավանդավեպում: Նոյ նահապետին կյանքի վերսկսումն ազդարարող աղավնու պատկերն այստեղ խմաստավորվում է նորովի՝ իբրև հայ ժողովրդի վերածնության խորհրդանիշ, կապվում է Վահագնի դիցաբանական կերպարի հետ¹:

«Վերջին հայերը» ներկայացնում էր հայ ժողովրդի ժամանակակից վիճակը՝ աշխարհով մեկ ցրված, անհայրենիք ու հալածական, ազգային միասնությունից զուրկ և կործանման եզրին կանգնած: Սևակն ազդեցիկ գծերով է պատկերել գաղթական հայերի վիճակը, հայրենիքի այրող կարոտը, որն ստիպում է նույնիսկ ուրախության պահերին լալ ու տանջվել, հիշելով լքված հայրենի գյուղականներն ու տները: Եվ երգում են պանդուխտ հայերն իրենց վիրավոր սրտերի խորքերից.

Հարս ունինք, մեզի հարսնեվոր շիկա...
Սուգ ունինք, մեզի սգավոր շիկա...
Ո՞ր մեղքին համար, ո՞վ է անիծեր
Հինգ հազար տարվան այս խեղճ ազգը ծեր...
Զորս միլիոնին մեկ ապաստան շիկա,
«Յարիճան, հայ կա՛ Հայություն շիկա...»:
Կերգեն Հայերը...:

Մի տիրական, հարատև, անլուելի կարոտ է թևածում այս քերթվածի վրա՝ աշխարհով մեկ ցրված պանդուխտ հայերի հայրենաբաղձ կա-

¹ «Դիցավան», գիրք Ա., Պուրբեշ, 1923, էջ 17—20:

րոտը: Ու ինչքան էլ ավեր, անշուք ու տխրաբեր են հայրենի աշխարհի պատկերները, նրանք լինեն բանաստեղծական բովանդակությամբ, որը ողողում է աստանդական հայերի սրտերը, մի անդիմադրելի ուժով մղում դեպի ավանդական հայրենիքը.

Տեսա՞ր դուն մեռած գյուղերն անխողով,
Հյուղերը փլած՝ կարմիր պատերով,
Հողմաղացքներ լուռ թևերով կոտրած,
Ծերուկ դիակներ սարին վրա կորած,
Մասուտնին ավեր, զրկելած խունկե...
Ա՛խ, հո՛ն է, հո՛ն մեր հայրենիքն, հոնկե՞
Կուզան Հայերը...:

Օտա՛ր, տեսա՞ր դուն աղբյուրները զո՞վ,
Գեղջուկ այգիները դա՞ղջ ողկույզով...
Դեռ կը մխա՞ ցած տանիքն հայրենի,
Դեռ կծաղկի՞ հոն թուփը վարդենի.
Դեռ կերգե՞ այդ հի՛ն պլպուլը ցայգին...
Հո՛ն, հո՛ն կերազեն, կուլան տխրագին
Աքսոր Հայերը...¹:

Բնորոշ է, սակայն, որ Սևակն իր խոսքն ավարտում է լավատեսական շեշտերով, ժողովրդի և հայրենիքի հարատևման բուռն հավատով: «Ո՛չ: ո՛չ: Արշալույսն իրենց պիտի գա», — գրում է բանաստեղծը, հավաստելով ժողովրդի մեծ և փառավոր ուղին ապագայում:

Սևակի հայրենասիրական երկերում ժողովրդի ճակատագրի և դալիք հեռանկարների արծար-

¹ «Շանթ», 1918, № 2, էջ 19:

ծումները երբեք չեն դառնում վերացական քաղաքական դատողություններ: Միշտ առկա է բանաստեղծի անձնական հույզը, հիշողությունը, սպասումը: Այսպես, «Վերջին հայերը» քերթվածում բանաստեղծի թախծոտ, կարոտագին հարցերը ծրխացող հայրենի տանիքի, ծաղկող վարդենու կամ երգող թռչունի մասին՝ մի առանձին սրտակցություն են տալիս պոետի խոսքին: Քնարական հերոսի կարոտը, հայրենիք վերադառնալու երազանքը դառնում են աշխարհով մեկ ցրված հայերի հայրենաբաղձության ազդեցիկ խորհրդանիշը: Կարոտ, որը, ի դեպ, լավ է արտահայտվել նաև մի ուրիշ բանաստեղծության մեջ («Ճամփորդ»): Ահա այդ բանաստեղծության սկիզբն ու վերջը.

Ճամփորդ, անցա՛ր դու այն գեղե հեռավոր,
 Որ ժայռերու սերտիվ կառչած վես կուրծքին՝
 Իր հնավանդ պարիսպներուն դարավոր
 Կը դիտե շուքը ծովուն մեջ տրտմագին.
 Ճամփորդ, անցա՛ր դու այն գեղե հեռավոր:
 ...Տարիներով կարո՛տն ունիմ սիրագին
 Այդ հողերուն, աղբյուրներուն մեղմ հոսուն,
 Գերեզմանին, անբառ ծովին, լուսնակին,
 Ու ժայռերուն, որ իմ ծնիլըս տեսան...
 Կարմիր կարոտ ունիմ, կարոտ սիրագին¹:

«Վերջին հայերը» և համանման տրամադրություններ արտահայտող մյուս բանաստեղծությունները ծնվել են ազգահավաքման և հայրենիքի վե-

¹ ԳԱԹ, Ռ. Սևակի ֆոնդ:

րականգնման մեծ երազանքից: Ուղարկելով իր աչք քերթվածը «Ամենուն տարեցույցի» հրատարակիչ Թեոդիկին, 1910 թ. մի նամակում բանաստեղծն այսպես էր բացատրում նրա իմաստն ու նպատակը. «Ջանացի «Ազատ Հայուն փոքրիկ հանրագիտարանին» մեջ բացատրել ստրուկ Հայուն մեծ վերքերը: Աշխատեցա հոն ցուցադրել «նախասահմանադրական» շրջանի մեր գաղթական հայուն հոգին՝ իր բոլոր լացնող պարզությանը մեջ: Չեմ գիտեր թե հաջողեցա՞. ամեն պարագայի մեջ կըհուսամ որ հրատարակությունն օգտակար կըլլա՝ ժողովուրդը արտագաղթե զգուշացնելու տեսակետեն»¹: Մի քանի ամիս անց գրած մի ուրիշ նամակում բանաստեղծը գոհունակությամբ նշում էր, որ «Վերջին հայերը» քերթվածը լավ է ընդունվել Պոլսում, իսկ Եգիպտոսում «գտեր է խանդավառության ցույցեր»²:

Պատահական չէ, որ 20-րդ դարի սկզբի հայ գրականության, մասնավորապես նրա արևմտյան հատվածի մեջ այնքան ուժեղ էր արտահայտվում հայրենաբաղձության թեման, արտագաղթի կործանարար հետևանքների միտքը: Փլուզվող ու դատարկվող հայրենիքի պատկերն ստիպում էր հընչեցնելու ազնիվ տազնապի երգը, հռչակելու հայրենի դաշտերի ծաղկեցման, գյուղերի ու քաղաքների շենացման բանաստեղծական կոչը: Այդպես

¹ Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, 1916—1920, էջ 21:

² Նույն տեղում, էջ 22:

ծնվեց արևմտահայ պոեզիայի ամենահզոր և վա-
 րակիչ էջերից մեկը՝ Սիամանթոյի «Հայրենի հը-
 րավեր» բանաստեղծական շարքը և ուրիշ գործեր։
 Նշված ստեղծագործություններով Ռուբեն Սևակն
 էլ ձայնակցում էր իր գրչակից ընկերներին, նը-
 րանց արտահայտած հայրենաբաղձ կարոտին։
 Կարդալով «Վերջին հայեր» կամ «Ճամփորդ»
 բանաստեղծությունների վկայակոչված տողերը,
 իսկույն հիշում ես, օրինակ, Սիամանթոյի «Ափ
 մը մոխիր՝ հայրենի տուն...» հոյակապ բանաս-
 տեղծությունը (թեև մեր խոսքը չի վերաբերում
 գեղարվեստական ուժի և կատարելության համա-
 զորությունը)։ Ինչպե՞ս շմտաբերել։

Արցունքով, արցունքով լսեցի որ ավերակ, ավերակ,
 Քու լայնանիստ պատերդ իրարու վրա կործանեցին,
 Սարսափի օր մը, կոտորածի օր մը, օր մը արյունի...
 Զքեզ եզիրող պարտեզիդ ծաղկըներուն վրա։

...Ու բակին մեջ երգող քղբյուրը մեռա՞վ,
 Ու կոտորեցա՞ն պարտեզիս ուռին և թթենին,
 Եվ այն առվակը, որ ծառերուն մեջեն կը հոսեր,
 Յամբեցա՞վ, ըսե՛, ո՞ւր է, ցամբեցա՞վ, ցամբեցա՞վ...

Այս նմանությունը, իհարկե, ամենից առաջ
 արդյունք էր ոչ թե գրական ազդեցության, այլ
 համանման կենսական պայմանների, ցավերի ու
 երազների։ Ռա հարազատ ժողովրդի ողբերգու-
 թյան, հայրենակարոտ մտորումների և վերածնու-
 թյան մեծ տենչանքի բանաստեղծական արտա-
 հայտությունն էր։

Ռուբեն Սևակը սոցիալական հակասությունների սուր զգացողութիւնն ունեցող բանաստեղծ էր: Նրա միտքն զբաղւում է ժամանակակից հասարակութեան մեջ տիրող հարաբերութիւնների և օրենքների քննութեամբ, ինչպես և ավելի ընդհանուր հարցերով՝ մարդու և բնութեան, կյանքի և մահվան փոխհարաբերութեան հավերժական, բայց միշտ նոր խնդիրներով:

Իր ժամանակի արևմտահայ, ինչպես նաև արևելահայ գրողների շարքում Սևակը մեկն էր նրանցից, ովքեր առավել խորութեամբ հասկանում էին բուրժուական հասարակարգի անարդարացի և հակամարդկային բնույթը, հետևողական և անհաշտ քննադատութեան էին ենթարկում կյանքում կատարվող բարոյական ավերածութիւնները: «Քառսը» ընդհանուր խորագրի տակ նա, ինչպես ասվեց, մտադիր էր հավաքել իր այն գործերը, որոնք ներկայացնում են բուրժուական քառսային իրականութեան գեղարվեստական պատկերը: Մի հասարակութիւն, որի մասին նա դառնութեամբ

գրել է մի նամակում. «Հացը աշխատողինը չէ հիմա, հացը գողցողինն է. ու մեռնողին իրավունքը մեռցնողեն հարցնելը՝ եղերական անմտություն մըն է, ափսո՜ս»¹:

Սոցիալական հակասությունների համարձակ ցուցադրման առումով Սևակի ստեղծագործությունը արևմտահայ գրականության մեջ կարող է համեմատվել միայն Դանիել Վարուժանի «Գողգոթայի ծաղիկների» մեջ պրոլետարիատի կյանքի, տառապանքների ու պայքարի բանաստեղծական պատկերների հետ: Այն փաստը, որ հատկապես Վարուժանն ու Սևակն են դարասկզբի արևմտահայ պոեզիայի մեջ սուր հետաքրքրություն հանդես բերում դեպի սոցիալական պայքարի հարցերը, կապված էր, անշուշտ, նաև այն հանգամանքի հետ, որ նրանք երկար ժամանակ ապրեցին Արևմուտյան Եվրոպայի երկրներում, ուր կարող էին դիտել հասարակության ներքին բախումների շատ ավելի զարգացած ձևեր, քան հնարավոր էր սովորական Թուրքիայում: Արևմուտքը ներկայացավ Սևակին իր դաժան ու խեղդիչ մթնոլորտով, բուրժուական «քաղաքակրթության» անհաշիվ ավերիչ հետևանքներով: Այդ մասին է, որ բանաստեղծը գրում էր «Մարդերգություն» պոեմի ըսկըզբում, բնութագրելով «շատ քաղաքակիրթ» Արևմուտքը իբրև մի իրականություն,

¹ Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, 1916—1920, էջ 21:

Ուր խիղճը բառ մ'է, մարդը՝ մեքենա.

Աշխարհ գործարան մ'անխոնջ, անխընա.

Սերը հաշիվ մ'է. կրոնքը՝ դրամ.

Երջանկությունը՝ ձանձրալի մի տուամ.

Մահն՝ անմտություն. կյանքն՝ անհաշտ մի կռիվ...

«Մարդերգություն» պոեմը, որը գրվել է 1909թ. կողանում և զետեղվել «Կարմիր գրքի» մեջ, այսպես կոչված, համամարդկային թեմաներով Սեվակի կերտած ամենախոշոր երկն է: Դա մի ինքնատիպ բանաստեղծական մտահղացում է՝ երգ մարդու մասին, ժամանակակից հասարակության մեջ նրա կյանքի ու ճակատագրի վերաբերյալ: Խոհական-փիլիսոփայական այս պոեմում արտաքին սյուժետային որոշ ազդակ է հանդիսանում հայրենի գյուղ կատարած այցելությունը, ուր կյանքի առանձին փաստերը բանաստեղծի համար առիթ են դառնում քննելու մարդկային կյանքի իմաստը, հասարակության անցյալը, ներկան և ապագայ՝ հեռանկարները: Այս դեպքում էլ Սևակի նախընտրածը պոեմի քնարական ձևն է, որը հնարավորություն է տալիս արտաքին մի շարժառիթի, դեպքի տպավորության տակ ազատորեն ծավալվելու, ընթերցողին մտցնելու խոհերի և զգացմունքների մի լայն ասպարեզ: Քնարականությունը գերիշխող է, ինչպես կտեսնենք, նաև Սևակի, այսպես կոչված, «փոքր պոեմներում» («Այս դանակը», «Փողոց ավլողը» և այլն):

«Մարդերգությունն» ունի երեք մաս՝ հետևյալ

վերնագրերով. «Գյուղական եկեղեցիին մեջ.—
Մնունդը», «Գյուղական ճամփուն վրա.— Կյանքը»,
«Գյուղական գերեզմանատան մեջ.— Մահը»:
Մարդու ուղին ծնունդից մինչև մահ ժամանա-
կակից հասարակության մեջ,— այս է պոեմի
նյութը: Գեղարվեստորեն անբասիր չէ ընտրված
թեմայի կատարումը, բայց երկն ուշագրավ է իբրև
ստեղծագործական մի խիզախ ծրագիր:

Ահա պոեմի առաջին մասը. գյուղական եկե-
ղեցի կատարած այցելությունը առիթ է դարձել
խորհրդածելու աշխարհի հավերժության ու մարդ-
կային կյանքի անցողիկության մասին: Սակայն
շուտով բանաստեղծի խոհերը ձեռք են բերում ա-
վելի կոնկրետ-կենսական գծեր: Ահա եկեղեցի են
բերել կնքելու երկու երեխա՝ մեկը հարուստի, մյուս-
ը աղքատի: Երկու թափորների տարբերությունը
բնութագրվում է ֆրիկյան պատկերներով. մեկն
ընկղմված է բեհեզյա շորերում ու ժանյակներում,
մյուսը փաթաթված է ձորձերի մեջ: Կյանքի ան-
արդարություններն սկսվում են ծննդյան օրից,
սկզբից ևեթ նախորոշված է երկու մանուկների
ուղին. մեկին վիճակված է տեր լինելու, մյուսին՝
ստրուկ: Խորհելով կյանքի այս անհեթեթ կարգի
մասին, բանաստեղծը կանխատեսում և արդարաց-
նում է ճնշվածների ասլազա հաշվեհարդարը տի-
րողների նկատմամբ: Նա մտքի աչքով տեսնում է՝

Բյուր կախաղաններ անգութ մեծերու...

Ու հրդեհներու մեջ հեռվե հեռու

Ստրուկներու կո՛ւռ, բարբառո՛ս գունդեր,
Որ տաճա՛ր, աստվա՛ծ, կո՛ւռք, իշխա՛ն ու տե՛ր
Տապալելով վար, կ'երթային հեռո՛ւ
Հավասարության սե՛րմը ցանելու,
Ու լա՛յն բաշխելու Արդարությո՛ւն, հա՛ց...

Պոեմի հաջորդ մասերում բանաստեղծի խորհրդածությունները պատվում են համաշխարհային պատմության, կյանքի ու մահվան ընդհանուր հարցերի շուրջը: Կանգնած գյուղական ճանապարհի մոտ, բանաստեղծը կարծես լսում է այդ ճանապարհով անցած անհամար սերունդների քայլերի դոփյունը, տեսնում ցեղերի և ազգերի երթը հազարամյակների մեջ: Ամենուր բանաստեղծի հայացքը ներկայի իրերից ձգտում է թափանցել հեռավոր անցյալի գաղտնիքները: Ահա նա վերցրել է ճանապարհի վրայից «ափ մը փոշի»: Բայց նրա համար դա սովորական փոշի չէ. նա տեսնում է «ի՛նչ ազգեր, կյանքեր այդ փոշիին մեջ, ի՛նչ արյան լիճեր, քանի՛ ոսկորներ»: Պոետը մտքի աչքով պատկերացնում է մարդու ամբողջ ուղին քարանձավի բնակչից մինչև ժամանակակից աշխարհը: Իսկ այսօրվա աշխարհում նա տեսնում է սովի դատապարտված «Աշխատությանը» և «միապետ Դրամին», որն իշխում է ամեն ինչի վրա: Խորհելով բիրտ ուժի և «հտպիտ օրենքի» ստեղծած անհամար անարդարությունների մասին, բանաստեղծն իր քայլերն ուղղում է այնտեղ, ուր բոլոր մարդկանց միանման ապագա է սպասում՝ «հավասարության դաշտը — Գերեզման...»:

Վյուղական գերեզմանատուն... Այստեղ ամեն
ինչ տրամադրում է մտածելու մահվան ամենա-
վսրության մասին, նորից ու նորից հիշեցնում է,
որ լուսնի տակ յուրաքանչյուր կենդանի էակ են-
թակա է կործանման ու մահվան: Եվ հոգու ան-
մահության ոչ մի սին խոստում չի կարող փոխել
այդ դաժան ճշմարտությունը.

Ընկողմած ծոցն այդ Մահվան քաղաքին,
Ձուր խորհեցա թե անմահ էր հողին...:
Անմահ. բայց չէ՞ որ երկնից մեջ գարնան
Բյուր գիսավորներ մոխիր կը դառնան.
Աստղեր կը վառին, աստղեր կը սառչին.
Կը լռե ցայգին պլպուլը վերջին,
Բույս ու կենդանի կ'իյնան անկենդան.
Ամեն, ամեն բան մահվան զոհ կ'երթան...

Սևակը բանաստեղծորեն արտահայտել է
կյանքի, գոյության հավերժական հակասությու-
նը. ամեն ինչ դատապարտված է մահվան, բայց
և ձգտում է ապրել ու ապրել, պայքարով է խլում
կյանքի ամեն մի վայրկյանը: Ե՛վ մեկը, և՛ մյու-
սը բնության մշտահոլով կյանքի բնական արտա-
հայտություններն են: Բնության հետ ձուլվելու,
նրա մի մասնիկը դառնալու մեջ է որոնում մարդը
անմահանալու և հավերժանալու միակ ուղին.

Ա՛խ, անմահ ըլլալ... Ապրի՛լ հավիտյան.
Իսպառ շունենալ ո՛չ դար, ո՛չ վայրկյան.
Ժամանակի՛ն պես, ժամանակի՛ն մեջ,
Տքա՛լ, տառապի՛լ, բայց ապրի՛լ անվերջ...:
...Շյուղ մ'ըլլալ մարգի, իր մը լռելյայն,
Բայց հավիտենին մեջ ապրի՛լ միայն...:

Բայց ի վերջո ամեն ինչ պարտվում է ամենա-
զոր մահից, ենթարկվում կործանման և ոչըն-
չացման օրենքին: Ամենուր է հասնում մահվան
իշխանությունը. «Ես սկիզբ և վերջ, երա՛խ ու ար-
գանդ, ես վի՛հ անհատակ ու ծոց արգավանդ...
Ինձ Աստված ըսին, իմ անունս է Մա՛հ...»: Այս
համոզմունքը որոշ հոռետեսական երանգ է տա-
լիս պոեմի վերջավորությունը, մի բան, որ ինչ-որ
չափով հատուկ է Սևակի մտածողությունը, մա-
նավանդ երբ նա խորհրդածում է մահվան մասին:

Առհասարակ, Սևակի շատ գործերի համար
բնորոշ է կյանքի անմիջական դրսևորումներից վեր
բարձրանալու, նրա ներքին մեծ խորհրդին, բնու-
թյան հավերժական շարժմանը հաղորդակից դառ-
նալու ձգտումը, այն, ինչ Հովհ. Թումանյանը կո-
չում էր «տիեզերական մեծ կյանքով» ապրելու
ծարավ: Սևակն էլ հաճախ հուզվել է կյանքի ու
մահվան առեղծվածներով, ապրել է, 1908 թ. իր
մի նամակի խոսքերով ասած, «տարօրինակ, ահ-
ռելի զգացումը մեծ անհունին մեջ լուծվելու, ան-
էանալու, մեռնելու»¹: Այդ պանթեիստական խո-
հերը կազմում են նրա աշխարհզգացողության և
պոեզիայի բնորոշ կողմերից մեկը: Այդ առումով
կարևոր է նաև 1912 թ. գրած մեզ արդեն ծանոթ
նամակը, ուր բանաստեղծը մի անսքող թախծով
խոսում է կյանքի առօրյա ընթացքից կտրվելու,

1 Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, 1928, էջ 369:

առանձնության մեջ մեծ խոհերով ու տենչերով ապրելու բուռն ցանկության մասին. «Կռան Սեն Պեռնառ անուն վանք մը կա Ալպյանց գագաթը, ձյուներուն ու լռության մեջ կորսված, երկինքին ու երկրին մեջ առկախ, ժամանակին պես դարավոր ու մահվան պես անխախտ: Քանի՞ քանի՞ անգամներ երազած եմ հոն քաշվիլ, հոն թողվիլ, բանտարկվիլ իմ երջանկության հետ, դո՛ւրս նետվիլ այս զգվելի Օրենքեն որ «կյանքի պայքար» կը կոչվի, ապրիլ երազին ու խորհուրդին մեջ, աստվածորեն ապրիլ, հավիտենության խաբկանքըն ունենալ, լռությունը խոսեցնել... Ինձ այնպես կուգա, որ հոն բնության մենության մեջ ժամանակի ձայնը պիտի լսեի, և թե հոգիները, որոնք օդի մեջ են, այո՛, պիտի խոսեին ինձ հսկայական բաներ, Մովսեսին լսած պատգամներուն պես: Եվ այն ատեն պիտի զգայի, որ կ'ապրիմ, մինչդեռ հիմա՝ քաղաքակրթության ու խուժանին մեջ նետված՝ ավելի կը տարվիմ, կը քշվիմ, կը հրվիմ. քան թե կը քալեմ Բնության մեջ, հին հսկաներու քայլովը»¹:

Այսպիսի խոհերով են տոգորված նաև Սևակի «Մարդերգությունը» և նրա ուրիշ գործեր: Սևակը մեղ ներկայանում է իբրև փիլիսոփայող բանաստեղծ, որին մոտ ու հասկանալի են գոյության ամենաբարդ հարցերը, որին մշտապես զբաղեցնում

¹ Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, 1928, էջ 368—369:

է, նրա բանաստեղծութիւններինց մեկի բառերով
ասած, «Տիեզերքի մեծ ինչո՞ւն»:

Բանաստեղծը ողբերգական տրամադրութեամբ
է խորհում բնութեան գեղեցկութիւններին և մարդ-
կային կյանքի անկատարութեան, այլանդակ կող-
մերի հակադրութեան մասին: «Մեծդ Աստված»
բանաստեղծութիւնն աչքի է ընկնում ընդգրկում-
ների վիթխարի լայնութեամբ: Երկրագնդի ջրերը՝
հեզորեն սահող առվակից մինչև գահավիժող ջրը-
վեժներն ու մթին օվկիանոսները, անապատներն ու
անտառները, անդնդախոր ձորերն ու երկնասույզ
լեռները, կապտագեղ նրկինքն իր անեզր տարա-
ծութիւններով, «տրամանուշ վերջալույսներով»
ու «կենսալիր արշալույսներով», — այս բոլորը
սեղմ, սակայն տպավորիչ գծագրումներ են ստա-
ցել: Բայց այդ վեհաշուք պատկերների լիակատար
հակադրութիւնն է մարդը, որն իր կարճատև կյան-
քում քայլում է անվերջ դժբախտութիւնների տակ
ընկճված, արատների և փոխադարձ շարիքների
միջով, աղարտելով բնութեան գեղեցկութիւնն ու
մաքրութիւնը.

Ահա՛ մարդերդ: Ահա՛ Մարդերդ ալ, Աստված,
Տխուր հյուրերն այս հրաշագեղ աշխարհքին,
Թափառական վաղորդյանե՛ն ընկճված,
Ճղճիմ, թշվառ, հողին կառչած տխրադի՛ն:
Ճակատադրին մտրակին տակ խելահեղ,
Անոնք կուլան ու կը վազեն մտացիր,
— Իրենց ճակտին վրա Մահվան գիրն ահեղ—
Անոնք զոր դուն պատկերիդ վրա ձևեցիր...

Մի խոր թախիժ կա այս բանաստեղծության մեջ, և դրա աղբյուրը բնության ու մարդկային կյանքի աններդաշնակության ցավագին գիտակցությունն է: Իր այս մտորումներով Սևակը յուրովի արձագանքում էր բնության մեծությանը և գեղեցկությանը արժանի մարդկային բարձր կերպարի երազանքին, որը պոեզիայի ամենախորթեմաներից մեկն է եղել: Հայ գրականության մեջ այդ թեման շատ բնորոշ էր, օրինակ, Հովհ. Թումանյանի համար և առանձին ուժով արտահայտվեց, մանավանդ, 1915 թ. գրած «Բարձրից» բանաստեղծության մեջ: Ինչի՞ մասին է խոսում այստեղ Թումանյանը: Մի պահ առօրյա աղմուկից վերացած բանաստեղծի «հզոր հոգին» նայում է վերից բովանդակ աշխարհին՝ այնտեղ իր մարդասիրական խոհերի, համընդհանուր սիրո և երջանկության տենչերի իրագործումը տեսնելու ցանկությամբ: Եվ նա տեսնում է. գեղեցիկ է բնությունը, բայց ամենուր աղարատվում է անհամար ոճիրներով, ցավերով ու թշնամանքով, իսկ մարդկային կյանքը մի համատարած դժոխք է.

Տեսավ աշխարհքը՝ գեղեցիկ, անվերջ
 Եվ հայրենիքներն անձուկ նըրա մեջ,
 Եվ աստվածները նըրանց զանազան,
 Եվ սրբերը խիստ, խըտրող ու դաժան:
 Տեսավ՝ ուտում են ամենքն ամենքին,
 Ամեն հայրենիք իրեն զավակին,
 Եվ իր պաշտողին՝ ամեն մի աստված,
 Եվ կյանքը տանջանք, ցավ համատարած:

Ու ոչ մի հրկիր չըկա հանգչելու—
Խոր, արարչական հանգիստն անխըռով,
Ու ոչ մի անկյուն չըկա շընչելու
Շունչն աստվածային՝ լի անվերջ սիրով...

Թումանյանի, Մեծարենցի, Սևակի և դարասկզբի մեր մյուս բանաստեղծների բնապաշտական խոհերում անուղղակի արտացոլվում էին հասարակական իդեալի որոնումները, որոնք բախվում էին ժամանակի հակասություններին, մղում էին բնության գեղեցկության մեջ մատնանշելու մարդկային կյանքի կատարելության շափանիշները: Բնության և մարդու հակադրության ցավագին ըմբռնումը բխում էր դրանց ներդաշնակության բարձր պատկերացումից:

Ինուբեն Սևակն ունի նաև բանաստեղծություններ, որոնք շատ ավելի իրական, անմիջական գրծերով են պատկերում ժամանակակից հասարակությունը՝ իր սոցիալական կյանքի «քառսով»: Բանաստեղծը նկարագրում է կյանքի կարիքից բարոյական անկման հասած կանանց դառը ճակատագիրը («Պոլսո որովայնին մեջ», «Պոռնիկը»), անեծքով նշավակում է դրամի այլասերող ու կործանող ուժը («Դրամին աղոթքը»): Ոսկու շարագուշակ ցուլքի մեջ նա տեսնում է արտացոլված «ճակատագիրը տառապող մարդկության», տեսնում է աղքատ մայրերի արցունքոտ հայացքներն ու սովահար որբ երեխաների վեր կարկառած նիհար

ձեռքերը: Դրամի կեղծարար ուժի հետ է նա կապում մարդու բարոյական անկումը.

Մայրն, սուաջին այն մարդը որ տենչավար
Պեղեց, խուղեց հողին արդանդը խավար,
Ու շարանենդ թաղստոցեդ դարավոր
Խըլեց դրեզ, հըլեց, մաքրեց փառավոր,
Այն մարդը, վա՛խ, ժանա: ցոյբերուդ մեջ ժպտուն
Չը նշմարե՞ց տխուր անկումը Մարդուն:

Հասարակության սոցիալական հակասությունները պատկերելիս Սեակը հաճախ դուրս է գալիս «զուտ քնարական» ասլրումների շրջանակից, դիմում է կյանքի արտացոլման ավելի «օբյեկտիվ» ձևերին: Նա ընտրում է սյուժետային ընդարձակ բանաստեղծության տեսակը, որը որոշ իմաստով կարելի է անվանել «փոքրիկ պոեմ» («Այս դանակը», «Փողոց ավլողը», «Կարմիր դրոշակը», «Շան հոգի» և այլն): Այս գործերը ներշնչված են ամենից առաջ եվրոպական իրականության մեջ դիտած պրոլետարական կյանքի ու պայքարի իրողություններով:

Ահա «Կարմիր դրոշակը». ձմեռվա ցրտի և ձյունի մեջ փողոց է դուրս եկել «անոթիներու, անգործներու կուռ բանակը», և ամենուր տարածվում են «ի կռի՛վ, ի զե՛ն» կոչերն ու ամբոխի միալար աղաղակը. «Հա՛ց, հա՛ց, հա՛ց...»: Դա ծայր աստիճանի թշվառության հասած աշխատավորական բաղմությունն է («խեղճ ու վես, կուտված, կատղած, մրջյուններու շեղջի պես», —

այսպէս է բնութագրվում ցուցարարների բազմութ-
յունը): Իսկ շուրջը գիշերային սառնամանիքն է՝
դաժան, թշնամական, ամեն տեղ թափանցող.

Յո՛ւրտ, իրենց վրա դանդա՛ղ կիշնե ձյունն համակ,
Անհուսության ծաղիկներու պես ներմակ,
Յո՛ւրտ, կը պատեր զիրենք զիշերն անսահմա՛ւ,
Թըշվառության մթին դավի մը նման:

Սևակը իրական պատկերներով նկարագրում է
թշվառության և տարերային ընդվզման տեսա-
րանները, բանվորական աղմկոտ միտինգը: Մենք
շոշափելիորեն կենդանի գծերով տեսնում ենք հա-
վասարության ոգով կրակոտ նառեր արտասանող
«անուս դեմքերով» բանվորներին, քաղցից ու հու-
սահատությունից փայլող մարդկային հայացքնե-
րը, դեպի վեր կարկառած ոսկրոտ ձեռքերը: Եվ
քայլում-քայլո՛ւմ են անթիվ ցուցարարները.

«Ո՛ւր, դեպի ո՛ւր... քաղցած կյանքեր համորե՛ն,
Իսպառ լքված աստվածներե՛ն, մարդերե՛ն,
Հուռ կերթային, խուլ բնազդի մը հլու,
Նոր օրենքի նոր նժար մը կերտելու...

Ու ինձ այնպես թվեցավ թե լսելյայն,
Ճակատագրին թևը կիշխեր իրենց վրան.—
Բայց կերթային անոնք. ի զե՛ն, ի պայֆա՛ր,
Արդարության կը դիմեին խոնջ, տրկար,

Արդարություն, որ այս կերպո՛վ պիտի գար...

Բանաստեղծը խոր համակրանքով է պատկե-
րում բանվորական սլայքարի դրվագները: Նա հույ-
սով ու սիրով է մտածում այն «նոր օրենքի նոր

նժարի» մասին, որի իրագործման համար քայլում են անանուն բազմությունները կյանքի տատասկոտ ուղիներով:

Սևակի դեմոկրատական լմբոնոսմների առումով հատկանշական է նաև «Այս դանակը» փոքրիկ պոեմը: Գործազուրկ ծեր բանվորի և նրա սովահար ընտանիքի մասին է պատմում այս երկը: Հաց խնդրող երեխաներին և կնոջը կերակրելու համար նա դիմում է հուսահատ քայլի, մթության մեջ հարձակվում է հարուստ գործարանատիրոջ վրա, որն ամեն ինչ թողնելով, փախչում է: Բայց ազնիվ բանվորի համար դա հաղթանակ չէ: Աշխատանքի մարդը չի կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ դանակի օգնությամբ պետք է ապահովի իր ընտանիքի ապրուստը: Եվ այդ մտքից հուսահատ, նա ինքնասպանություն է գործում:

«Այս դանակը» շնչում է սոցիալական անարդարությունների մերկացման բուռն կրքով: Փամանակակից հասարակությանը Սևակը դատապարտում է հավասարության բնական սկզբունքը ոտնահարելու, հարստության և աղքատության բևեռներ ստեղծելու համար.

Ավա՛ղ, այն ամեն բաներն ապաքեն
Որ շնորհվեցան մեզի երկինքեն՝
Մարդկային օրենքն արգելեց մարդուն...
Եվ մարդն անոթի՞, ծարավա՞ծ, արթո՞ւն,
Երջանկության հորդ գետին քով՝ հըլո՞ւ
Կըմեռնի առանց ումպ մը ըմպելո՞ւ...

Տպավորիչ գծերով է ներկայացված ծեր բանվորի ընտանիքը՝ հասած հետին թշվառության, ցույց է տրված ազնիվ աշխատանքով ապրող մարդու բարոյական նկարագրի գեղեցկությունը:

Իհարկե, պոեմում պատկերված բացառիկ դեպքը չէր կարող ներկայացնել պրոլետարական պայքարի ճշմարիտ պատկերը, քանի որ հերոսը հանդես է բերված միայնակ ու անհեռանկար վիճակում: Բայց այդ պատմությունը առիթ է դարձել արժարժեղու «զրկված մարդկության» փրկության ուղիների հարցը, որը կազմում է պոեմի, հատկապես նրա վերջին մասի ներքին բովանդակությունը: Ինչպե՞ս հասնել հավասարության սկզբունքի հաղթանակին, արդյոք բռնությամբ, թե՞ խաղաղ ճանապարհով՝ արդարության քարոզներով: Խորհելով այդ մասին, բանաստեղծը հստակ պատասխան չի տալիս առաջադրված հարցերին: Դիտելով իր մոտ պահվող դանակը, որ ժամանակին բանաստեղծը վերցրել է ինքնասպան եղած բանվորի մոտից, նա այդ դանակն անվանում է խորհրդանիշ «տառապո՛ղ, մեռնո՛ղ, այլ քաջ մարդկության» և «վերջին պաշտպան զրկված մարդուն»: Նա դրում է այն մասին, որ դանակի օգնությամբ կարելի է «արյան վրա հիմնել Օրենքըն ապագա», այսինքն տեսնում է սոցիալական պայքարի նշանակությունն ու հնարավոր արդյունքները: Բայց պոեմի վերջում Սևակը գրում է և այն մասին, որ «դանակը» (այսինքն բռնի

պայքարը) հաճախ լռում է, սպասելով, «որ խաղաղությա՛մբ գա, արդարությա՛մբ գա, գա տարվե տարի դրկված մարդկության երազը բարի»։ Ո՞ր ուղին է ճշմարիտը, բանաստեղծն ինքն էլ երկվության մեջ է և հաճախ տարբեր կերպ է պատկերացնում հարցը։

«Այս դանակը» տպագրվել է 1909 թ., իսկ միաժամանակ կամ դրանից հետո հրատարակված մի շարք գործերում, — «Կարմիր դրոշակը» (1909), «Մարդերգություն» (1910), «Փողոց ավլողը» (1911) և այլն, — բանաստեղծը շատ որոշակի և համակրանքով պատկերել է արդարության համար մղվող սոցիալական պայքարը, կանխատեսելով ապագայում «բյուր կախադաններ անգութ մեծերու», հրդեհներ և պատերազմ։ Ելնելով այս փաստերից, կարծում ենք, պետք է միակողմանի համարել այն պնդումը, թե Ռ. Սևակն առհասարակ անգիտանում է սոցիալական պայքարի նշանակությունը և ամբողջովին փարում է հասարակական նպատակներին աստիճանական, խաղաղ զարգացմամբ հասնելու մտքին (այսպես է սովորաբար ասվում մեր օրերում Սևակի մասին գրված հատ ու կենտ հոդվածներում, հենվելով բացառապես «Այս դանակը» պոեմի վերջին մասի վրա)։ Ավելի ճիշտ կլինի խոսել բանաստեղծի սոցիալական մտորումների երկվության, տարուբերումների մասին, որոնց պատճառը հստակ քաղաքական աշխարհայացքի բացակայությունն էր։

Սևակի սյուժետային բանաստեղծություններն ու պոեմները զարգանում են հեղինակի կամ հերոսների քնարական զեղումների ուղեկցությամբ: Էականը նույնիսկ ոչ այնքան դեպքերի նկարագրություներն է, որքան սոցիալական իրողությունների ակտիվ գնահատականներով հագեցած այդ քնարական շեղումները: Բացի նշված գործերից, այդ եղանակով է զարգանում նաև «Փողոց ավլողը» ծավալուն բանաստեղծությունը: Այստեղ փաստորեն որևէ գործողություն չկա, այլ ներկայացվում է կյանքի մի պատկեր՝ դիտված կենսական հարաբերությունների լույսի տակ. փողոցի մայրերին օրվա բոլոր ժամերին աշխատում է կռացած հասակով ծերունին՝ մաքրում «մարդկության ցեխն ու կեղտն անվերջ»: Այս պատկերը առիթ է դարձել խորհրդածելու կյանքի անարդարությունների մասին. չէ՞ որ ծերունին իր թշվառ վիճակով այդ անարդար հարաբերությունների կենդանի վրկան ու զոհն է: Նա զրկված է կյանքի բոլոր բարիքներից, նրա միակ հաճույքն այն է, որ իր աշխատանքով կարող է մի կտոր հաց հասցնել իր որբ թոռներին: Սևակը երգիծանքով է խոսում կառավարության բարեգործության մասին («նախ կըսպանեն, բայց կը թաղե ձրի»), մերկացնում բուրժուական «արդարության» և «լուսավորության» դասակարգային իմաստը (այդ դպրոցը սովորեցնում է միայն «օրենքի առջև կոնակը ծռել»), ըստ էության հասնում է հակակրոնական, աթեիս-

տական հետևության («կրոնքը բառ մ'է, իսկ հոգի չի կա, ով դեռ կը հավատա, խենթ մ'է անիկա»)¹։

Սոցիալական անհաշտության շեշտերով է հնչում բանաստեղծի կոչը.

Ու սորվե ատե՛լ նողկանքով անհուն,
Անոնք, որ «փրկչի» կը կրեն անուն
Ու ճոխ խոսքերով տունըդ կը քանդեն.
Սորվեցուր տղոցդ ատել արգանդեն՝
Քաղաքագետնե՛րը բոլոր գուշնի,
Որոնք կսպանեն՝ն քեզ առանց թուշնի:
Սորվեցուր իրենց խոսքը հետագա՝
«Աղքատին համար բարեկամ չի՛ կա»:

Այս բանաստեղծության մեջ երևան է եկեղ Սևակի սոցիալական մտածողության մյուս բնորոշ կողմը. կյանքում գոյություն ունեցող հակասությունները նա երբեմն ըմբռնում է ոչ այնքան իբրև դասակարգերի կազմակերպված պայքար,

¹ Սևակի հակակրոնական հայացքների ավելի անսքող արտահայտությունն է «Ցավո» անտիպ բանաստեղծությունը, ուր օգտագործված է առաջավոր արվեստի և գրականության մեջ շատ անգամ արժարժված մի նյութ՝ մահապատժի դատապարտված հեղափոխականի հրաժարվելը կրոնական խոստովանությունից: Դիմելով խաչով ներս մտած քահանային, բանաստեղծության հերոսը հպարտությամբ ասում է.

— Կը հեգնի՞ս, Տեր հայր, քու խաչդ անօգուտ
Ու հաշտությունդ կատակ մ'է անգութ.
Մի՛ խոսիր ինձի Աստրժույդ վրա
Որ դար դարերով անտարբեր վրկա՝
Երկնի կապույտեն կըժպտի անգութ...
... Ինչո՞ւ արժաթի այս խաչը հիմար... (և այլն)

(ԳԱԹ, Ռ. Սևակի Ֆոնդ):

այլ որպէս մի համատարած գոյութեան կռիւ, որի ժամանակ «փոքրերն անւրեպ մեծերուն կեր են» և այդ պատճառով էլ պետք է «ամենքն իրար հոշոտեն»: Այդ իրողութիւնը դեմոկրատ բանաստեղծըն ընկալում է ողբերգորեն, որովհետև նա է: Իսահակյանի նման կարող էր ասել, որ ինքը չի ուզում «մտնել պայքար անաբդար», չի ուզում «խլել բերնից արնոտ հացը աղքատի»: Սեակն արտահայտում է աշխատավորական խավերի տենչանքը խաղաղ ու ներդաշնակ հասարակութեան մասին, երբ կիրագործվի «զրկված մարդկութեան երազը բարի», թեև հստակ պատկերացում չունի այդ երազին հասնելու ուղիների մասին:

Խոհերը ժամանակակից հասարակութեան վերաբերյալ Ռուբեն Սեակին հանգեցրին այդ հասարակութեան մեջ արվեստի և արվեստագետի դերի ու վիճակի բանաստեղծական զննումներին: Ի՞նչ էր արվեստը առաջ և ի՞նչ է դարձել հիմա, ո՞ւր է գնում նա, ո՞րն է նրա իսկական կոչումը, — այս հարցերը, որ զբաղեցրել են անցյալի շատ նշանավոր բանաստեղծների, հուզել են նաև Սեակին: Այդ խոհերից է ծնվել «Թրուպատուրները» հոյակապ բանաստեղծութիւնը, որ թերևս նրա պոեզիայի ամենաուժեղ և ներշնչված էջն է¹:

¹ Բանաստեղծութիւնը գրված է 1910 թ. օգոստոսին, լոզանում և առաջին անգամ տպագրվել է Թեոդիկի 1911 թ. «Ամենուն տարեցույցի» մեջ:

Բանաստեղծության նյութը, նրա հիմնական կերպարը մեզ կարծեք հեռացնում է արդիականությունից, տանում դեպի միջին դարերի բնորոշ պատկերացումները: Տրուբադուրներ... Մշուշով պատած եվրոպական միջնադարի թափառիկ երգիչներ, որ շրջել են քաղաքից քաղաք, ամրոցից ամրոց և ամենուրեք հնչեցրել են իրենց ազատ երգը կյանքի, սիրո, հերոսության մասին: Հին Պրովանսի այդ երգիչների խոսքին ունկնդրել են բոլորը, նրա մեջ տեսել իրենց ասլրումների և իդեալների լավագույն արտահայտությունը:

Բայց Սևակի բանաստեղծությունը ոչ այնքան անցյալի մասին է, որքան ներկայի: Դարեր են անցել, երբեմնի հպարտ երգիչների շառավիղներն այսօր էլ շրջում են երկրագնդի անծայր ճամփաներով, անցնում են մարդաշատ փողոցներով ու հրապարակներով: Բայց նրանց շուրջն է՛լ չի խմբվում բազմահազար ամբոխը, առաջվա ակնածանքին ու ոգևորությանը փոխարինել է սառն անտարբերությունը կամ պարապ հետաքրքրասիրությունը: Անցնում են նրանք «խռիվ մազերով», «պատառոտուն» հագուստներով, դեմքերին մի «մութ ժպիտ», իսկ նրանց նահապետը անցորդներին լուռ կարկառում է իր գլխարկը...

Հին տրուբադուրների վերջին շառավիղների երթը, որ ըստ երևույթին հաճախ է դիտել բանաստեղծը եվրոպական քաղաքներում, նրա համար լի է մեծ իմաստով: Դա ամենից առաջ ազատ

երգի ուժի և հարատևության վկայություններից մեկն է, երգ, որ շեն կարող խլացնել ո՛չ նոր ժամանակների դաժան ոգին, ո՛չ բանաստեղծական բոլոր թռիչքները կաշկանդող դրամապաշտ կիրքը:

Մեքենայության այս դարը երկա՛թ
Չընկճե՛ց դեռ իրենց հոգին խանդակաթ.
Ու ոստաններու միջև դրամապաշտ՝
Թշվառության հետ գլո՛ւխ գլխի հաշտ
Կապրին նախնական կենցաղով ազատ,
Ազա՛տ Բնության որբե՛րն հարադատ,
Թրուպատուրները:

Արվեստը մեկն է այն ուժերից, որոնց շնորհիվ մարդը պահպանում է իր էության բանաստեղծական կողմերը, իր հոգու հպարտ թռիչքները, գեղեցիկ գալիքի հավերժական երազանքն ու ձգտումը: Այդ պատճառով էլ Սևակի բանաստեղծության հերոսները, շնայած բախտի բոլոր հարվածներին, իրենց գործի վեհության և գեղեցկության գիտակցությամբ կարող են ասել.

Բայց ի՛նչ փուլթ: Մե՛նք ենք հոգիով հարուստ.
Մե՛րն է ներշնչումն որ կուգա վերուստ.
Մե՛րն է մարգը թաց, վերջալույսն անխո՛ս,
Փթիթը վարդին, առուն մշտահո՛ս.
Մե՛րն է մթին սյուրբը գերեղմանին.
Հի՛ն աստվածներու ցեղին կը նմանին
Թրուպատուրները:

Մենք ենք որ անփո՛ւլթ դրշով կը հեգնենք
Այս նենգ աշխարհքին պսակնե՛րը նենգ:

Քնար մը ձեռքներիս, անտո՛ւն, մահադի՛ն,
Չե՛նք ցանկար սարս՛ւկ — պետի դղյակին:
Աղատ բարբառի ասպետներ անա՛հ,
Կապրին մեռնելո՛ւ, կ'մեռնին անմահ
Թրուպատուրները:

Ռուբեն Սևակը յուրովի հասնում է արվեստի
և պոեզիայի նկատմամբ ժամանակակից կապի-
տալիստական հասարակության թշնամության
մտքին: Փողի և հարստացման անսանձ տենչը
սղանում է բանաստեղծական խոսքի անկախ դիր-
քըն ու նշանադրությունը: Եվ ինչպիսի՞ հակադրու-
թյուն. մարդկային քաղաքակրթության վաղ աշ-
խարհյսին մի Հոմերոս, «սր աստվածներու ակեն
կը խմեր», Գողթան երգիչներ ու տրուբադուր-
ներ, սրոնց շնորհիվ «կյանքն երգով կապրեր, կօ-
րորվեր», իսկ ժամանակակից աշխարհում՝ «այս
թշվառները», որոնց ուղեկցում են «ծիծաղն ամե-
նուն, լքումը ստոր, քաղցը սնանուն»: Եվ ողբեր-
գական տրամադրությամբ համակլած բանաս-
տեղծը բացականչում է. «Վա՛խ, արժաթն Արվես-
տըն հանեց կախաղան»: Նա բողոքի ձայն է բարձ-
րացնում բարոյական և գեղագիտական արժեքնե-
րի եղծման, ոսկու ամենազոր բռնատիրության
դեմ.

Այս ի՞նչ դարերու հասեր ենք, Աստվա՛ծ,
Փշրեցի՛ն ինչ՝ սր կար վսեմ կերտված,
Թե դեռ սիրտ ունիք՝ թաղելո՛ւ տարեր,
Ոսկիին նենգ ձա՛յնն է ամենուրեք:

Մի՛ միայն մենք ենք որ դեռ անարդե՛լ
Սիրե՛լ կ'երազենք. ո՛վ կուզի սիրե՛լ,
Թրուպատուրները:

Բանաստեղծի իդեալը հենց այն հասարակութ-
յունն է, ուր այլևս չի հնչի ոսկու «նենգ ձայնը»,
երբ կյանքը կզարգանա պոետական սկզբունքնե-
րով՝ արդարության և գեղեցկության օրենքներով:
Ռոմանտիկ երազանք էր սա, որ փայփայում էր
դեմոկրատ բանաստեղծը բուրժուական շահամո-
լության, պատերազմի և ազգային հալածանքնե-
րի դաժան ժամանակներում. այդ երազանքի մեջ
արվեստը ներկայանում էր իբրև այն վճռական
գործոններից մեկը, որոնց միջոցով պետք է լուծ-
վեն հասարակական զարգացման ցավագին հար-
ցերը:

«Թրուպատուրները», հիրավի, գեղարվեստա-
կան տաղանդի վառ փայլատակումներից մեկն է
և ցույց է տալիս Ռուբեն Սևակի ստեղծագործա-
կան խոշոր հնարավորությունները: Մի հատուկ
գեղեցկությամբ են հնչում բանաստեղծության տղե-
րը, նրա վեցտողանի տները: Իսկ բոլոր 17
տների վերջում կրկնվող միևնույն բառը՝ «Թրու-
պատուրները» (տների վերջում նույն բառը կրկ-
նելու հնարանքը, ի դեպ, շատ բնորոշ է Սևակի
բանաստեղծական արվեստի համար) ասեք ստի-
պում է մեզ լսելու թափառիկ երգիչների տավիղ-
ներից արձակվող առնական հնչյունների մեղե-
դին:

Արվեստի կոչման և հասարակական նշանակութեան հարցերը շոշափված են նաև Սևակի մի քանի այլ բանաստեղծութիւններում: Մարգարեի ավանդական թեմային է դիմում նա «Սուքիա Մունի» բանաստեղծութեան մեջ, կերտելով ճշմարտութեան պատգամներ կարդալու համար մարդկանցից հալածված իմաստունի կերպարը: Բանաստեղծի թեման արծարծում են և ցարդ անտիպ մնացած մի քանի գործեր: Օրինակ, «Որո՞ւ համար» բանաստեղծութեան մեջ պոետը մերժում է իր քնարը հարստութեան կամ անձնական վայելքների ծառայեցնելու կոչերը և նվիրաբերում է այն «մեռնող Արվեստին ու մեռնող Ազգին»: «Զոն» բանաստեղծութիւնը ցուցադրում է նյութապաշտութեան աղետալի հետևանքները, գեղագիտական բարձր պատկերացումների կործանումը: Ահա մի հատված.

Անտառներու մեջ նայաղները մեռան:
Ու իմպոսին վրա նյութն հիմնեց իր վրան,
Ի դեալին այլևս ո՛չ խունկ, ո՛չ խորան:

Ես, ուշ ծնած թըրուպատուր ոգածին
Փնտրեցի հետքը սերերու աստվածին,
Ամենուրեք «հիմա՛ր, ի մա՛հ» պոռացին...

Ու բարձրացա զանգակատան մեջ հլու
Մեռնող վերջին արևուն դեմ երգելու,
Իմ վերջին երգս ի դեալին ուղղելու...¹:

¹ ԳԱԹ, Ռ. Սևակի ֆոնդ:

Ռուբեն Սևակի պոեզիան, ամբողջութեամբ վերցրած, իր ժամանակի հայ գրականութեան հետաքրքիր էջերից մեկն է: Երբեք թերևս մեր ժողովրդի գրականութեան մեջ միաժամանակ չեն գործել այնքան շատ առաջնակարգ բանաստեղծներ, ինչպես 20-րդ դարի սկզբին: Այդ ժամանակ են ստեղծագործել Թումանյանը, Իսահակյանը, Սիամանթոն, Վարուժանը, Մեծարենցը, Տերյանը, իր ուղին է սկսել Զարենցը, — բանաստեղծներ, որոնք իրենց ստեղծագործութեան մեծութեամբ ու փայլով կարող էին դարձնել ուղածդ ժողովրդի գրականութեանը: Այս մեծատաղանդ բանաստեղծների հարևանութեամբ Ռուբեն Սևակը համեմատաբար ավելի համեստ տեղ է գրավում մեր գրականութեան մեջ, բայց այդ տեղը կայուն է և ինքնատիպ:

Սևակի ստեղծագործությունն աչքի է ընկնում թեմատիկ, գաղափարական և ժանրային հետաքրքրությունների լայնութեամբ. նրա գրչին ու ներկայանակին հավասարապես մատչելի են ինչպես կյանքի ռեալիստական պատկերները, այնպես էլ բուն զգացմունքների և սպագայի կռահումների ռոմանտիկ մոտիվները: Սևակը մեկն է այն բանաստեղծներից, որոնք խառնվածքով և՛ ռեալիստ են, և՛ ռոմանտիկ, սրանց էական գծերի բնական համադրման իմաստով: Սակայն տաղանդի և գեղարվեստական որոնումների հիմնական ուղղութեամբ Սևակն անկասկած հակված է

դեպի իրականութեան ռեալիստական պատկերումը, թեև նա շհասցրեց իր ստեղծագործութեան մեջ ամբողջական և ավարտուն արտահայտութիւն տալու ռեալիզմի մեթոդին: Այս առումով խիստ կարևոր է հետևյալ հատվածը 1908 թ. Սևակի գրած մի նամակից, ուր համեմատելով իրեն ժամանակի մի արևմտահայ բանաստեղծի «օդային» ստեղծագործութեան հետ, նա ասում էր. «Ծաւվելի իրապա՛շտ եմ, ամեն բանե առաջ իրականութիւնը զիս կը գրավե.— ամե՛ն իրականութիւնե վեր մե՛կ իրականութիւն կը ճանչնամ ես, ապրված, զգացված կյանքը, և ոչ թե երևակայված կյանքը»¹: Կարելի է ասել, որ սա կյանքի ռեալիստական ընկալման և արտացոլման բավական հստակ արտահայտված մի ծրագիր է, որի իրագործմանն էր ծառայում Ռ. Սևակը իր ստեղծագործութեան հիմնական բովանդակութեամբ:

Խորհելով Սևակի պոեզիայի մասին, շի կարելի չասել, որ խստապահանջ հայացքը այսօր ակնհայտ թերութիւններ կհայտնաբերի նրա մի շարք, նույնիսկ հաջողված գործերում: Նրա բանաստեղծութիւններում և պոեմներում կարելի է գտնել լիովին շհղկված արտահայտութիւններ ու պատկերներ, որոշ գործերում նկատվում են ձրգ-ձրգվածութիւն, անհարկի կրկնութիւններ: Մասամբ դրանք արդիւնք են այն բանի, որ բանաս-

¹ ԳԱԹ, Ռ. Սևակի ֆոնդ:

տեղծը չի հասցրել մինչև վերջ հղկել իր գործերը։
Երբեմն միապաղաղ են նրա կիրառած բանաստեղ-
ծական հնարանքները (օրինակ, հինգտողանի տու-
նը միևնույն տողով սկսելու և ավարտելու հնա-
րանքը, որ շափից շատ է գործածում Սևակը)։
Բայց այդ թերությունները չեն կարող արժեքա-
զրկել մտորումների և պատկերների այն վառ ու
ինքնատիպ էջերը, որոնցով հարուստ է Ռուբեն
Սևակի բանաստեղծական ժառանգությունը։

6

Ռուբեն Սևակն օժտված էր արձակագրի ակն-
հայտ ձիրքով: Նա բազմաթիվ փորձեր է կատարել
նաև գեղարվեստական արձակի բնագավառում:
Դեռ 1907 թ. նա հրատարակել է «Տարի մը վերջ»
պատմվածքը, որի բովանդակությունը քաղված էր
եվրոպական երիտասարդության կյանքից¹: Սա-
կայն արձակագիր Սևակը հայտնի դարձավ հա-
սարակությանը մի քանի տարի անց, երբ 1913—
14 թթ. սյուսահայ մամուլում («Ազատամարտ») հրատարակեց իր բժշկական պատմվածքները՝
«Բժիշկին դիրքեն փրցված էջեր» ընդհանուր վեր-
նագրով: Այդ պատմվածքները նորություն էին մեր
գրականության համար. դրանք առաջին անգամ
բերեցին բժշկական-ուսուցողական մտքերը գե-
ղարվեստական գրավիչ ձևով մատուցելու հնա-
րանքը: «Գրական նոր ճյուղ մը կ'ստեղծեք կոր,
որուն վրա հիացողներեն մեկը ներեցե՛ք որ ես

¹ Ռ. Չիլինկիրյան. Տարի մը վերջ (պատմվածք), «Արև-
վելյան մամուլ», 1907, № 26, էջ 640—643:

ըլլամ», — գրում էր Ռ. Սևակին ժամանակակիցներից մեկը¹։

Սևակ-արվեստագետն ու Սևակ-բժիշկը ոչ միայն հոգեբանական կոնֆլիկտի մեջ շէին գտնվում, այլև խորապես ներդաշնակում էին իրար։ Իր աշխատանքի այդ երկու, արտաքուստ խիստ տարբեր բնագավառները Սևակը դիտում էր իբրև մեկ խնդիր և մեկ պարտականություն հասարակության հանդեպ, իբրև մարդուն ծառայելու, նրան հոգեպես և ֆիզիկապես գեղեցկացնելու մեծ նրպատակի արտահայտություն։ Ահա թե ինչու նրա լավագույն պատմվածքներում կա և՛ մասնագետբժշկի գործիմացություն, սրտացավություն մարդու նկատմամբ, և՛ արվեստագետի բարոյագեղագիտական հայացք։

Պատմվածքներում հստակորեն դրսևորվել և հեղինակի այն համոզմունքը, որ բժիշկը միայն հիվանդի մարմնի հետ դործ շունի, այլև նրա հոգու։ Նրա աշխատանքը միաժամանակ հոգեբանի աշխատանք է և այս իմաստով շատ մոտ է գրողի գործին, որը շէ՞ որ մարդկային հոգիներով է զբաղվում։ «Վա՛յ մարմինի բժիշկին, — կարդում ենք պատմվածքներից մեկում, — որ հոգիեն չի հասկնար։ Ի՛նչ հոգեկան ցավեր կան որ հիվանդին ցավերը կբյուրապատկեն, կթունավորեն, մա-

¹ Երգիծաբան Հ. Ալփիարի նամակը Ռ. Սևակին (Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, 1915, էջ 325)։

հացու կդարձնեն, այլև կբացատրեն այդ ցավե-
րը» («Անիծված գանձը»): Ահա այստեղ է, որ
Սևակի համար գալիս-միանում են գրողի և բժշկի
խնդիրները. հոգեբան գրողի հայացքն օգնում է
ավելի խոր հասկանալու հիվանդի կացությունը,
մարդկային ցավերի հոգեբանական նախադրյալ-
ներն ու հետևանքները, իսկ բժշկի մասնագիտա-
կան իմացությունը մղում է ավելի մեծ ուշադրու-
թյուն նվիրելու հիվանդությամբ տառապողների
դժբախտության պատկերման, գեղարվեստական
խոսքի օգնությամբ մարդկանց ցավագին ախտե-
րից հեռու պահելու խնդրին:

Մոտ երեսունի հասնող իր պատմվածքների
նյութը, ամենայն հավանականությամբ, Սևակը
մեծ մասամբ քաղել է սեփական բժշկական աշ-
խատանքի փորձից, շարադրելով այն դեպքերն
ու հանդիպումները, որոնք կարող էին հետաքրքիր
և ուսանելի լինել նաև լայն ընթերցող շրջանների
համար: Բայց դրանք երբեք չեն վերածվում սո-
վորական թերթային հոդվածների, ոչ էլ հավաս-
տի փաստերի ակնարկային վերարտադրության:
Միշտ առկա է դեպքն ընդհանրացնելու և տիպա-
կանացնելու, կյանքի փաստը պատկերավոր մը-
տածողությամբ ներկայացնելու ձգտումը: Գրեթե
բոլոր պատմվածքների մեջ հեղինակը հանդես է
գալիս իբրև դեպքերի ականատես ու մասնակից,
իբրև տեղի ունեցածը ակտիվորեն դատող և գնա-
հատող: Դա առավել ևս ընդգծում է շարադրանքի

գեղարվեստական որակը, քանի որ միշտ զգացվում է հեղինակի ներկայութունը, մարդկային տառապանքների հանդեպ նրա հոգատար ու թախծոտ հայացքը: Սևակը կարողացել է հասնել մի յուրօրինակ քնարական մթնոլորտի վերստեղծման, որն արդյունք է նախ և առաջ հեղինակի բանաստեղծական խոհերի և հուշերի: Ահա, օրինակ, թե ինչպես է սկսվում «Մանչերուն գերեզմանը» պատմըվածքը.

«Հիմա որ ուսերուս վրա տակավին կզգամ տարիներուն ծանրությունը, ու ձեռքիս գրիչը՝ երբեմն փետուրի պես թեթև՝ այժմ մահվան բռներուն մեջ կկապվի ու կշփոթի, կհիշեմ հի՛ն հի՛ն օրերը, այն օրհնյա՛լ օրերը, երբ ուղեղիս, ջիղերուս, մարմինիս բոլոր բջիջները այնպե՛ս լեցված էին կյանքով՝ որ մահվան գաղափարին համար տեղ չէր մնացած...»

Երջանի՛կ տարիք, ուր կյանքը կեռա, սիրտը կզեղու, հոգին կպոռթկա»:

Կարված զգացմունքների լեզվով են հաճախ խոսում նաև պատմվածքների գործող անձինք: Հիշենք, օրինակ, «Մեռելի մը նյամակը» պատմըվածքի հերոսուհուն՝ կյանքի բուռն տենչանքով և մոտալուտ մահվան տազնապով լեցուն նրա մտորումները.

«Կուզեմ ապրի՛լ: Կուզեմ ապրի՛լ՝ շնայելով որ կյանքը լիքն է հիասթափություններով ու դառնություններով: Կուզեմ ապրի՛լ՝ շնայելով որ

ամեն քայլափոխիս կեղծիքն ու շարիքը, եսասիրությունն ու շահամոլությունը կցցվին դիմացս: Կուզեմ ապրի՛լ, ու կզգամ թե կմեռնիմ»:

Այն նյութը, որ սովորաբար ընտրում է Սևակն իր պատմվածքներում,— հիւվանդագին ախտեր, մարմնական և հոգեկան անլուր տառապանք, տանջալից մահ,— գրողին հեշտությամբ կարող էր տանել դեպի մանրամասների նատուրալիստական նկարագրություն, որը հակագեղարվեստական, վանող ու ճնշող ապավորություն կթողներ: Զնայած մարմնական տանջանքների առանձին մանրամասն, «բաց» նկարագրություններին, Սևակի դիրքն իր ներքին բովանդակությամբ անպայման հեռու է այդ արատից: Այն ի վերջո ոչ թե կեղեքում է ընթերցողի հոգին, այլ լուսավորում: Դա «բուժիչ» գիրք է՝ ոչ միայն պարունակած օգտակար խորհուրդների, այլև ընդհանուր բարոյական մթնոլորտի առումով:

«Թժիշկին գիրքեն փրցված էջերը» գրված են գործնական ու զեղագիտական հայեցակետերի սերտ միաձուլման սկզբունքով: Օգտակար խորհուրդը, նախազգուշացումը արտահայտված առանձին մարդկային ճակատագրի, բնավորության, կենսական փաստի զեղարվեստական պատկերման միջոցով,— այս է այդ սկզբունքի էությունը: Ընդհանուր առմամբ, Սևակի բժշկական պատմվածքների նպատակն է կյանքից քաղած ազդեցիկ օրինակներով մարդկանց զգուշացնել զանազան

հիվանդություններից և ախտերից, ցույց տալ նրանց աղետալի հետևանքները, եթե դրանք ժամանակին չկանխվեն ու շրուժվեն: Գրողն ուզում է հավատ ներշնչել, որ կամքի, հետևողականության, շրջահայաց մոտեցման դեպքում կարելի է հաղթել ամեն մի հիվանդություն: Շատ պատմրվածքների ոգու և տրամադրության համար բնորոշ են, օրինակ, հետևյալ խորհուրդները.

«Բժիշկներ՝ր, սորվեցուցեք ձեր հիվանդներուն, որ քաջ ըլլան. ապրիլը հաղթիլ է: Հուսահատներուն համար այս կյանքին մեջ տեղ չկա...

Վա՛յ հոգևոր և մարմնավոր տկարներուն, վա՛յ ևրկչոտներուն, վա՛յ հոռետեսներուն, վա՛յ թերահավատներուն»¹:

«Զափավորություն, մաքրություն, աշխատություն. ահա այն պարզ և հաստատուն եռոտանին որուն վրա ամեն մարդ ամբողջ կրնա նստիլ», — գրում է Սևակը մի ուրիշ պատմվածքում²:

Պատահական չէ, որ Սևակը մի քանի առանձին գործեր է նվիրել հիվանդությունների դեմ նշանավոր մարդկանց մաքառման պատմությանը, ցույց տալով, թե ինչպես կամքի, արիության շրնորհիվ նրանք դիմացել են ամենածանր փորձություններին: Բազմաթիվ հիվանդություններով

¹ Ռ. Սևակ. Բժիշկին գիրքեն փրցված էջեր, Երուսաղեմ, 1943, էջ 29:

² Ռ. Սևակ. Բժիշկին գիրքեն փրցված էջեր և քերթվածներ, Փարիզ, 1946, էջ 137:

տառապող և սակայն մինչև խոր ծերություն ապրած, իր տիտանական գրական աշխատանքով հիացմունք և դարմանք պատճառող Վոլտերի պատմությունը («Ապրելու կամքը»), Նապոլեոնի կերպարը, որն «աշխարհին տիրապետելե ավելի իր անձին տիրապետեր էր» («Նաբոլեոնի մահը»), օգտագործված են ընթերցողին տոկունության և հավատի, ինքնատիրապետման և լավատեսության դասեր տալու համար: Այդ շարքին է պատկանում նաև «Զմեռնելու համար» հիանալի ակնարկը, որը նվիրված է գրչակից ընկերոջ՝ հայրենիքի բոցաշունչ երգիչ Սիամանթոյի դաժան հիվանդության և հերոսական մաքառման պատմությանը: Կուրծքը բզկտող թոքախտի դեմ Սիամանթոն պայքարում և հաղթում է իր մեծ կամքով, ապրելու և հայրենիքին օգտակար լինելու անդրդվելի գիտակցությամբ: Եվ «բժշկական» ակնարկի էջերից հառնում է հայրենասեր բանաստեղծի կերպարը՝ վսեմ ու պայծառ, ներշնչող ու հրաբորբոք քնարով, դժբախտության հանդեպ շրնկրկող, հըպարտ հոգով:

«Ո՛չ, հայրենիքի այսպիսի մեկ ճգնաժամային վայրկյանին, ան պիտի շմեռնե՛ր, ան պիտի շհուսահատեր, ան պիտի ապրեր, պիտի մռնչեր, պիտի երգեր, պիտի բոցավառեր ոազմիկներու հոգին: Հսկաներու ճակատամարտին մեջ ան իր գրչին ծանրությունը պիտի նետեր՝ արյունեն խենթացած սուսերի մը պես...»:

«Զա՛րկ, Կովկաս...»

Այս տարրերն հիվանդը՝ իր հոգևարքի անկողնին մեջեն՝ ուժի ահագին գանձեր պիտի գտներ ամբողջ ցեղ մը գոտեպնդելու համար:

«Զա՛րկ, Կովկաս...»

Շնչատուփենե հեծող այս երիտասարդը՝ իր հիվանդ կուրծքեն ռազմաշունչ փոթորիկներ պիտի հառներ Ալպյաններու գագաթեն մինչև Արարատի ստորոտը...

«Զա՛րկ, Կովկաս...»¹

Բազմաթիվ պատմվածքներում Սևակը խոսում է, հատկապես, այսպես կոչված սոցիալական հիվանդությունների մասին (վեներական ախտեր, գինեմոլություն), դրանց մեջ տեսնելով ժամանակակից «քաղաքակրթության» դառը պտուղները: Ազդեցիկ, ողբերգական մանրամասներով է պատկերված այդ հիվանդությունների կործանիչ ազդեցությունը դրանց կրողների և հաջորդ սերունդների վրա («Կես խենթը», «Մի՛ շնար», «Մեղքին տունը», «Հարսներուն գաղտնիքը», «Տեր ողորմյա...», «Գինովին աղջիկը», «Տելիրում թրեմես» և այլն): Ամեն կերպ պատվար կանգնել, կանխել և հաղթել այդ հիվանդությունները, — այս է բժիշկ-արվեստագետի տխուր պատմությունների նպատակը:

Սևակի բժշկական պատմվածքների հերոսները

¹ Ռ. Սևակ. Բժիշկին գիրքեն փրցված էջեր և քերթվածներ, Փարիզ, 1946, էջ 121—122:

մեծ մասամբ հայեր են, Կովկասից կամ Անատոլիայից, որոնք իրենց հիվանդության բերումով կամ մի այլ պատճառով ընկել են Եվրոպա և այնտեղ հանդիպել հեղինակի հետ: Անշուշտ, Սևակը կարող էր շատ ուսանելի դեպքեր պատմել նաև եվրոպացի հիվանդների կյանքից: Բայց նա հայ հերոսներ է ընտրում այն պատճառով, որովհետև դրանով պատմվածքների նյութն ավելի մոտ կլինեն ազգային կյանքին: Մյուս կողմից (և դա թերևս ավելի կարևոր էր Սևակի համար), հեղինակն աշխատում էր ցուցադրել եվրոպական քաղաքակրթության կործանարար հետևանքները հարազատ ժողովրդի մարդկանց համար, մի միտք: որը գրողին շատ է մտահոգել:

Քննարկվող շարքում կան մի քանի գործեր, որոնք ըստ էության հասցված են գեղարվեստական տիպականացման, և որոնց մեջ բժշկագիտական-խրատաբանական տարրը չի էլ զգացվում, քանի որ ձուլվում է կյանքի և բնավորությունների ճշմարտության խոր զգացողությունը: Դրանք դարասկզբի արևմտահայ նորավեպի լավագույն էջերի թվին են պատկանում:

Ահա «Կոունկը» պատմվածքը՝ հեռավոր եվրոպական երկնքի տակ հոգին ավանդող հայ ուսանողի պատմությունը, որը մահից առաջ միայն մի բան է խնդրում՝ երգել պանդուխտ հոգիների սրտի թարգման «Կոունկը»: «Ու ես երգեցի իրեն. ո՞վ չի գիտեր կոունկը, բոլոր աչերն ետին մնացած

ուղևորներուն կռունկը... ու անդին՝ բոլոր ճիտը ծռած, անվերջ ճամփաներուն սպասողներուն կռունկը...: Ու ինծի այնպես թվեցավ որ իր հոգին հովացավ, զովացավ, լացավ...: Իր սրտին բոլոր լուրերը հանձներ էր հավատարիմ կռունկին...»: Անծանոթ երիտասարդի պատմությունը վերածվում է մի բնորոշ խորհրդանիշի, ընդլայնվում են պատմվածքի սահմանները մինչև հայ ժողովրդի անցյալի ու ներկայի տխուր իրողությունները, որոնց քնարական գեղեցիկ բնութագիրն է տրված պատմվածքի եզրափակիչ տողերում. «Կռո՛ւնկ, կռո՛ւնկ, ամեն աշխարհի անկյուններե, ամեն սրտի խորշերե, քանի՛ ծանր լուրեր կապեցին ոտքերուդ, ու դո՛ւն կրնա՛ս թըռչիլ... Քանի՛-քանի՛ մահեր կապեցին քու թևերուդ, կռո՛ւնկ, թևավո՛ր հառաչ որ կրնա՛ս թըռչիլ...»: «Պանդխտության ճամփաներուն վրա անանուն մեռնողներու ամբո՛ղջ ցեղ մը՝ համայն աշխարհը թունավորելու շափ դառնություն դրեր էր այդ երգին մեջ, ու քարերը լացնելու շափ քաղցրություն...»:

Այսպես, իր արձակի լավագույն էջերում Սևակը դարձյալ մնում է բանաստեղծ՝ անմիջական, կրթոտ ու հուզական:

Ռեալիստական ընդհանրացման ուժով են գրված նաև այլ պատմվածքներ: Ահա «Ստամոքսին զոհը». հիշողության մեջ մնում է այդ պատմվածքի հերոսը, որը շնայած ստամոքսի ծանր հի-

վանդությանը, մի «երդվյալ որկրամուլ» է և կյանքի մասին չի կարող դատել այլ կերպ, քան «խորոված հնդկահավի» և ուրիշ խորտիկների «տեսանկյունից»։ «Մեղքին տունը» պատմվածքում հուզիչ է, հատկապես, Եվրոպայում անբուժելի ախտով վարակված երիտասարդի հոր կերպարը, նրա դառնացած խոսքերը «քաղաքակրթության» հասցեին։ Հայրը և որդին փոխադարձաբար թաքցրնում են իրարից անհուսալի իրողությունը, շուղելով վիշտ պատճառել իրարու։ Դա մի առանձին թախծոտ երանգ է տալիս պատմվածքին։

Խոր տպավորություն է թողնում «Ծարալ մարդը», ուր պատմված է շատ հարուստ ծնողների միակ որդու՝ հիվանդության պատճառով գրեթե անընդհատ սովածության և ծարավության դատապարտված մարդու մասին։ Նրա ճակատագիրը առիթ է դառնում դատողություններ անելու սոցիալական անհավասարության, շարիքների վերաբերյալ. «Իր հայրը ամբողջ կյանքով աշխատեք, աջեն ու ձախեն փրցուցեք, աղքատներու ակռայեն և բանվորներու ձեռքեն խլեր էր, դիզեր ու դիզեր, որպեսզի օր մը իր տղան ու իր տղուն տղաքները առանց աշխատելու հա՛ց ունենան տասը, հիսուն, հարյուր տարի...։ Եվ սակայն— դուք ի՛նչ կուզեք ըսեք, ես կը հավատամ գերագույն արդարության մը— իր տղուն տղաքները երբեք պիտի չծնեին ու իր տղան պիտի մեռներ

անոթի...: Իր ոսկիներու դեզին մեջ ան պիտի մեռներ անսվաղ...»:

Առհասարակ, բժշկական զննումները Սևակին հաճախ են հանգեցնում իր նախասիրած մտորումներին՝ սոցիալական անհավասարության լերաբերյալ: «Անիծած գանձը» պատմվածքում ցույց է տրված փողի, հարստության ազահ և անհագ տենչանքի այլանդակ հետևանքները մարդկային հարաբերությունների մեջ, նույնիսկ այն պահին, երբ պատմվածքի հերոսները տառացիորեն կանգնած են գերեզմանի եզրին: «Այդ ծերունին, — մտորում է հեղինակը, — ի՞նչպես դիզեր էր այս հսկա հարստությունը հոն՝ ուրկե երիտասարդ բազուկներ մինչև Ամերիկաները կերկարին սև հաց մը ուտելու համար: Այդ գանձին մեջ իրենց անեծքը չէի՞ն նետած անո՞նք որ արյուն ու արցունք կուլային: Այդ ոսկի-զարդերուն լեռը, որով ծերունին իր հիվանդ աղջիկը ծածկած էր՝ քանի՞ հարսերու գլուխեն, քանի՞ այրիներու ձեռքեն խլված էր...»:

Սոցիալական շեշտերով են հագեցած նաև «Մեղքին պտուղը», «Փոխան հարսանիքին» և այլ գործեր: Սևակը ոչ միայն հանդես է գալիս ամուսնական ձևական արարողությունների դեմ, այլև հստակորեն տեսնում է ժամանակակից հասարակության մեջ ամուսնության և սիրո՝ առուծախի առարկա դառնալու հանգամանքը. «Այդ կանխա՛լ պատրաստած թուղթը՝ հարձակողական ու պաշտ-

պանողական հողի վրա գրված, երկուստեք ստորագրված վաճառականական պայմանագրության մը վերածեց մեր տարտամ սերերը, անշրջագիծ անուրջները, ինքնահոժար նվիրումները, հավիտենի խոստումները...: Ու սերը, որուն համար Սողոմոն «Մահվան շափ ղորավար է» կըսե, առևտրի մը շափ խախուտ եղավ...»¹:

Նշենք նաև, որ բժշկական պատմվածաշարի որոշ գործեր փաստորեն հրապարակախոսական բնույթի հոգվածներ են («Ապրիլը հաղթել է», «Վեցերորդ զգայարանք», «Հրաշալի բժշկություն», «Այլասերում» և այլն), որոնց մեջ Սևակը կրքոտ կերպով պրոպագանդում է բժշկական և հասարակական որոշ գաղափարներ: Այդ հոգվածներում առավել որոշակիությամբ արտահայտվել են հեղինակի պատկերացումները մարդու հոգեվոր և ֆիզիկական կատարելագործման ուղիների մասին:

Սևակի պատմվածքների գրական արժանիքներն ու գործնական օգտակարությունը նշվեցին հենց սկզբից: Պահպանվել է ականավոր արձակագիր և հասարակական գործիչ Ռուբեն Զարդարյանի նամակը բանաստեղծին: Վկայելով այն «խանդավառ ընդունելությունը», որ գտել են այդ պատմվածքները, Զարդարյանն այսպես էր բնութագրում նրանց յուրահատկությունները. «Ասի-

¹ Ռ. Սևակ. Բժիշկին գիրքեն փրցված էջեր, Երուսաղեմ, 1943, էջ 47:

կան նախ կ'աւագացուցանեն այն անտարակուսելի գրական ճարտարութիւնը որով կը գրեք ձեր հողվածները, քերթվածի մը շափ թրթռուն, երկրորդ՝ մանկավարժական այն մեթոտը որով հիվանդութիւնաց սարսափին ու գարշանքը կը ներշնչեք, առանց խրատի ու քարոզութեան հին «պանալ» մեթոտին, և երրորդ՝ ա՛յն որ, ափսո՛ս, ա՛յնքան տառապանք կա մեր հասարակութեան ծոցն ալ, ու ա՛յնքան հիվանդ, ա՛յնքան վիրավոր»¹:

«Բժիշկին գիրքեն փրցված էջերը» հիմք են տալիս ասելու, որ հանձին Ռուբեն Սևակի հայ գրականութիւնը կորցրեց ոչ միայն տաղանդավոր բանաստեղծի, այլև մի բազմախոստում արձակագրի:

Ռուբեն Սևակի ինչպես շափածո, այնպես էլ արձակ ժառանգութիւնը կապվում է մեծ եղեռնին նախորդած տասնամյակի (1905—1915) արևմտահայ գրականութեան զարգացման առավել առողջ միտումների հետ: Դա մի տասնամյակ էր, երբ արևմտահայ կյանքի մեջ մտած սուր փոփոխութիւնները, դեպքերի զարգացման բժուռն, դրամատիկ ընթացքը գրականութիւնից պահանջում էին ավելի զգայուն ու խոր արձագանքել ազգային դժբախտութեան և սոցիալական հակասութիւնների փաստերին: Դա մի տասնամյակ

¹ Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, 1917 էջ 325:

էր, երբ բուն գրականութեան ներսում ավելի սրութեամբ դրվեց տարբեր ուղիների հարցը. արդյոք արվեստի հիմնական նյութը դարձնել կյանքի ցավոտ խնդիրներից հեռու կանգնած անհատի ներաշխարհը, թե՞ մխրճվել հասարակական կյանքի մեջ, արժարժել ապագայի հույսերն ու նրանց իրագործման ուղիների հարցը: Ռուբեն Սևակն անվերապահորեն ընտրեց երկրորդ ուղին, և դա ոչ միայն գեղարվեստական առողջ բնազդի արտահայտութիւնն էր, այլև գրականութեան հասարակական կոչման հստակ և խոր ըմբռնման: Այս առումով մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նրա գրական ժառանգութեան այն մի քանի էջերը, որոնց մեջ նա ուղղակիորեն խոսում է իր ժամանակի գրականութեան ուղիների և նպատակների մասին: Դեռևս 1907 թվականին գրած մի նամակում նա արժարժում էր հայրենի գրականութեան մեջ մի նոր և առողջ շարժում մտցնելու միտքը.

«Պետք է զորավոր ցնցում մը առաջ բերել, նոր գրականութիւն մը, նոր արվեստ մը, նոր ոսկեդար մը ծնելու համար. պետք է նոր ուժեր հրապարակ նետվին, արվեստին սիրովը վառվա՛ծ, աշխատա՛ծ, զարգացա՛ծ. պետք է որ արվեստին անունովը հրապարակ նետված կեղծ ու պատիր զգացումները դադրեցվին իսպառ. պետք է որ արվեստին դրոշմը անկեղծութիւնը ըլլա միայն (գրել միա՛յն ինչ որ կ'զգա մարդ, և գրել ամե՛ն ինչ որ կ'զգա... առանց կեղծ ամոթխածու-

թյան քողին). պետք է որ իրենց ուժին գիտակցությունը ունեցող գրիչներ (նոր ու թարմ գրիչներ) սկսին վերածննդյան այս մեծ գործը: Որովհետև՝ առանց այս վերածննդյան՝ մեր պոլսահայ գրականությունը է՛ և պիտի մնա «Ճպուռի մը անիմաստ երգը»՝ քո երջանիկ բացատրությանդ համեմատ»¹:

Գրականության խնդիրներին Սևակն անդրադարձավ նաև «Բժիշկին գիրքեն փրցված էջերի» հոդվածներից մեկում («Այլասերում»): Մարդկանց մարմնական ախտերից հեռու պահելու հարցերը այստեղ բնական ճանապարհով կապվում են «հոգու առողջության» խնդրի հետ: Այդ խնդրում հիմնական դերերից մեկը պատկանում է գրականությանը. չէ՞ որ բժշկությունն ու գրականությունը, բանաստեղծի կարծիքով, ծառայում են նույն խնդրին՝ մարդու գեղեցկացմանը: Սևակն անվերապահորեն դատապարտում է անկումային գրականության արատները՝ եսապաշտությունը, խրթնամոլությունը, հուսահատության և մարդատյացության քարոզը, ժողովրդի կյանքից ու տառապանքից կտրված գրական անպտուղ մարզանքները: Կյանքի առողջ շիթերով հագեցած, կյանքի հետ քայլող և կյանքը լուսավորող գրականությունն է նրա իդեալը: Բերենք մի քանի հատվածներ «Այլասերում» հոդվածից, որոնք ինք-

¹ ԳԱԹ, Ռ. Սևակի ֆոնդ:

նին շատ պերճախոս կերպով ցույց են տալիս, թե ինչքա՛ն խոր ու ճիշտ էր հասկանում Սևակը գրողի և առհասարակ մտավորականության խընդիրները, ինչքա՛ն անհաշտ էր արևմուտքից եկող գրական այլանդակ բարքերի նկատմամբ.

«Չե՞ք տեսներ արդեն թե ի՛նչպես շատ մը գրագետներ լիրբ քաջությունը ունին հայտարարելու, թե իրենք ժողովրդին համար չէ, որ կը գրեն:

Ո՛չ, հոտին ու հովիվներուն միջև անհասկացողությունը երբեք այսքան մեծ չէր եղած:

... Որբուկի պես անտեր ցեղ մը հուժկու, լուսեղ ու սիրտաբուխ բարբառի մըն է ծարավ: Իսկ մեր գրագետները հանելուկային, առեղծվածային, խավարակուռ բաներ կ'ըսեն իրեն. ու մեր քերթողները՝ գրիչնին հայ արյան մեջ թաթախելի վերջ՝ շինարեն տողեր կը գրեն, որպեսզի մա՛րդ չհասկնա...: Հեռո՛ւ մենե՛ ախտագին մտավորականներ... Մենք նոր միտքեր, նոր սիրտեր, նոր հոգիներ պիտի դարբենենք:

Մեզի կարմիր ու մսուտ շուրթերով, ուժեղ ու ժպտուն գրականություն մը պետք է:

Մեզի առողջ ու երիտասարդ մտավորականներ պետք են...

Մեզի նոր Ոսկեդար մը պետք է, նոր Ոսկեդա՛ր մը:

Այլասերո՞ւմ, ո՛չ, Վերածնո՞ւնդ...»¹։

Սա Ռուբեն Սևակի գրական-հասարակական ծրագիրն էր, որին նա հավատարմորեն հետևեց իր կարճատև ստեղծագործական կյանքի ընթացքում։ Միաժամանակ, Սևակի այս ելույթները դարասկզբի հայ իրականության մեջ անկումային գրականության հակաժողովրդական, հակագեղարվեստական էության ամենասուր, սկզբունքային քննադատության էջերից մեկն են կազմում և այսօր էլ հնչում են խորապես իրավացի ու հրատապ։

¹ Ռ. Սևակ. Բժիշկին գիրքեն փրցված էջեր և քերթվածներ, Փարիզ, 1946, էջ 128—130։

1914 թվականի կեսերին վերադառնալով Կոստանդնուպոլիս, Սևակը մի քանի ամիս զուգահեռաբար զբաղվում է բժշկությամբ և գրական աշխատանքով: Մոտ մեկ տասնամյակ օտարության մեջ գտնված բանաստեղծը փաստորեն նոր էր անձամբ ճանաչվում պոլսահայ լայն շրջանների կողմից: Այդ օրերին նա բազմիցս ճառերով հանդես է գալիս հասարակական հավաքներում, ունկընդիրներին հիացնելով հռետորական վառ խոսքով, կրթոտովթյամբ ու փայլով: «Ամենուն տարեցույցի» հրատարակիչ Թեոդիկը այդ օրերին գրել է, մատնանշելով Սևակի տաղանդաշատ խառնվածքի երեք կողմերը. «Աթենաս՝ իմաստության շիթը դրած է անոր ուղեղին մեջ, էսկյուլապ՝ բժշկության խորհուրդը, Հերմես ալ՝ կայծը պերճախոսության»¹:

Շուտով բռնկեց համաշխարհային պատերազմը, և մի քանի ամիս անց, 1914 թ. աշնանը նրան մասնակից դարձավ նաև սուլթանական

¹ «Շանթ», 1918 թ., № 2, էջ 15:

Թուրքիան: Ռուբեն Սևակը կանչվեց բանակ և մի որոշ ժամանակ իբրև զինվորական բժիշկ ծառայում էր մայրաքաղաքից ոչ հեռու՝ Մաքրիգյուղում գտնվող բանակային զորամասում: Բայց երբ վրա հասավ արևմտահայ մտավորականության «բարդուղիմեոսյան գիշերը»՝ 1915 թ. ապրիլի 11 (24)-ը, թուրքական ջարդարարները, իհարկե, շմոռացան նաև Ռուբեն Զիլինկիրյանին: Նա ևս ձերբակալվեց: Այնուհետև Սևակի ուղին համընկավ հարյուրավոր մահապարտների ուղուն. աքսոր Անատոլիայի խորքերը, տառապագին սպասումներ և քարքարոս խոշտանգում:

Ռուբեն Սևակի կյանքի վերջին ամիսների և մահվան մասին կան ականատեսների հաղորդած ստույգ տեղեկություններ: Կոմիտասի, Դանիել Վարուժանի և մի քանի տասնյակ ուրիշ հայ մտավորականների հետ նա էլ աքսորվում է Զանդըրի գյուղաքաղաքը (Անկարայից մոտ 150 կմ հյուսիս-արևելք), ուր անորոշության մեջ մի քանի ամիս նրանք սպասում էին իրենց բախտի տնօրինմանը:

Պատմում են, որ Զանդըրիում եղած ժամանակ տեղի ազդեցիկ թուրքերից մեկը տեղեկացնում է Սևակին՝ աքսորվածների մոտալուտ սպանության ծրագրի մասին և առաջարկում է նրան փրկվել՝ թուրքանալու և իր աղջկա հետ ամուսնանալու միջոցով (այդ աղջկան Սևակը բուժել էր ծանր հիվանդությունից): Հայրենասեր բանաս-

տեղծն անվերապահորեն մերժում է այդ առաջարկը, մինչև վերջ բաժանելով իր ընկերների ողբերգական ճակատագիրը:

Ռ. Սևակի փրկության մի ուրիշ «հույս» էլ կար: Պոլսում մնացած նրա գերմանուհի կինն ու վերջինիս մայրը գերմանական դեսպանության միջոցով աշխատում էին բանաստեղծին աքսորից ազատելու համար: Նրանց ջանքերի շնորհիվ համապատասխան հեռագիր է ուղարկվում Չանդըրի, որով թույլատրվում էր Սևակին մտցնել մայրաքաղաք վերադարձող հայ մտավորականների ցուցակի մեջ: Այդ հեռագիրը Չանդըրի հասավ մեկ օր հետո այն բանից, երբ արդեն... Բայց պատմենք ամեն ինչ հերթով:

1915 թ. ամառը Չանդըրիում, ինչպես և Այաշում (ուր գտնվում էր աքսորվածների մի ավելի մեծ խումբ), սկսվեցին հայ գրողների և մտավորականների ծրագրված սպանությունները: Չանազան պատրվակներով նրանց խումբ-խումբ դուրս էին բերում բնակավայրերից ու վայրենաբար սպանում: Հերթը հասավ Դանիել Վարուժանին, Ռուբեն Սևակին և էլի երեք ընկերների, որոնց իբր թե պետք է տեղափոխեին Այաշի ճամբարը: Բայց դա ստորաբար հորինված պատրվակ էր միայն:

Օգոստոսի 13 (26)-ի առավոտյան հինգ աքսորյալները կառքով ճանապարհ են ընկնում դեպի Այաշ: Նրանք հեռանում էին ողբերգական

կանխազգացմամբ, գրեթե անխուսափելի մահվան սպասումով. «Մնաք բարո՛վ, մնաք բարո՛վ... Մենք... մեռնելու կերթանք», — ասում էին նրանք ընկերներից բաժանվելիս, — «իսկ մնացողները կարտասվեին», — հիշում են ականատեսները: Իրոք, մի քանի ժամ հետո վրա է հասնում արյունոտ վախճանը: Թյունա գյուղի մոտերքը զինված քրդերի մի խումբ (որին, ինչպես ապացուցված է, ոճիրի համար նախապատրաստել էր Չանղըրիի «երիտասարդ թուրքերի» կոմիտեն), կտրոսմ է կառքերի ճանապարհը, վայր իջեցնում ուղևորներին ու մի ամայի ձորակում վայրենի դատաստան տեսնում: Վարուժանին, Սևակին և նրանց երեք ընկերներին նախ թալանեցին և, ըզգեստները անվնաս պահելու համար, մերկացրին... Դիմենք այդ ոճիրը հեռվից դիտած թուրք կառապանի վկայությանը. «Այս խեղճ զոհերը մեկիկ-մեկիկ ծառերուն կապվեցան: Իրենց ձեռքերը կապված ըլլալով՝ չէին կրնար ինքզինքնին պաշտպանել: Հետո շեթեապետը և իր մարդիկը իրենց դաշույնները մերկացուցին և սկսան դանդաղորեն և հանդարտ կերպով զանոնք մորթոտել: Դատապարտյալներու աղաղակը և անոնց հուսահատ կատաղությունը սիրտս կը ճմլեին»¹:

¹ «Հայկաշեն», Տարեգիրք արվեստներու, գրականությանց և գիտությանց, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 321—322, Տե՛ս նաև՝ Գ. Պալաֆյան, Հայ Գողգոթան, Ա. հատոր, Վիեննա, 1922, էջ 149—151:

Մի որոշ ժամանակ անց թուրքական կառավարութիւնը անամոթաբար տեղեկացրեց, թե դոկտոր Զիլինկիրյանը և նրա ուղեկիցները ենթարկւել են անհայտ ավաղակախմբի հարձակմանն ու սպանւել են:

...Իրար դեմ առ դեմ կանգնած էին Պոեզիան և բարբարոսութիւնը: Մեկը միայն քանքար ուներ, որը կոչւած էր լույսի և արդարության պատգամներ տարածելու, իսկ մյուսը զինւած էր դաշույններով և ամեն մի գեղեցիկ բան ոչնչացնելու վայրաբարո մոլուցքով: Եվ Պոեզիան հոշոտւում էր, կիսելով հարազատ ժողովրդի անլուր ողբերգութիւնը....:

Ջրբաշյան էդվարդ Մկրտիչի

ՌՈՒԲԵՆ ՍԵՎԱԿ

Խմբագիր՝ Օ. Պ. Համբարձումյան
Նկարիչ՝ Գ. Ա. Խուդիկյան
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Ա. Հովասափյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա. Ս. Սահակյան

ՎՅ 10076

Պատվեր 1763

Տպաքանակ 3000

Հանձնված է արտատրուսթյան 1/X 1965 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 10/XII 1965 թ.:

Թուղթ՝ $70 \times 90^{1/32}$: Տպագր. 6,75 մամ. + 2 ներդիր = 4,1

պայմ. մամուլ: Հաշվ.-հրատ. 2,9 մամուլ:

Գինը՝ 25 կոպ.:

ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի
պոլիգրաֆարդյունարեյտության գլխավոր վարչության
№ 1 տպարան, Երևան, Ալավերդյան փող. № 65:

